

Inhoud

Ten geleide	2
Inleiding	4
HETE HANGIJZERS	
<i>Waarom leren we kinderen nog schrijven?</i>	5
<i>Ontkoppelen van aanvankelijk lezen en schrijven???</i>	7
<i>Ambidexter – rechts- en linkshandig</i>	10
<i>Van lijn naar liniatuur – van hulpmiddel naar corset of dwangbuis</i>	14
<i>Schrijfonterwijs versus schrijfovoeding?</i>	17
SCHRIJF- EN SCHRIFONTWIKKELING	
<i>Schrijfontwikkeling door de basisschooljaren heen</i>	20
<i>De kleine letter ‘t’ in de tijd</i>	28
<i>Het puntje op de ‘i’</i>	30
<i>De unieke letter ‘t’</i>	33
<i>Hoofdletters</i>	36
PRAKTISCHE PRIKKELS	
<i>Pre-scriptie oefeningen voor groep 1 en 2</i>	38
<i>Schrijfpatronen voor de hele school</i>	40
<i>Een les over netjes en snel schrijven</i>	48
<i>Groep 7 onderzoekt het eigen handschrift</i>	52
<i>Zevendegroepers beoordelen elkaars handschrift</i>	54
<i>Schrijfmotiverende experimentjes</i>	56
<i>Adressen</i>	58
CD-ROM	
<i>Sprekend Schrift</i>	
<i>Sprekender Schrift</i>	
<i>Waarom leer je kinderen nog schrijven?</i>	
<i>Oorzaken van slecht schrijven</i>	
<i>Kindervragenlijst Ned Herrmann</i>	
<i>Werken met Schrijfdans</i>	
<i>Werken met kolom</i>	
<i>Lesbrief: “Bekijk het maar dat handschrift!”</i>	
<i>Relativerende gedachten bij de Cito-toets</i>	
<i>Schrijfmethoden in de 20^e eeuw</i>	

Niets uit dit boekje mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband, elektronisch of op welke andere wijze ook en evenmin in een geautomatiseerd gegevensbestand worden opgeslagen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs

De opbrengst van deze publicatie zal ten goede komen aan War Child

Ten geleide

De auteurs hebben mij gevraagd een inleidend stukje te schrijven vanuit de onderwijspraktijk.

Ik zal een loopje nemen door (niet met) de basisschool en nu en dan even stilstaan bij opvallende ontwikkelingsfasen met betrekking tot het schrijfonderwijs.

Als instituut school kies je met zorg een schrijfmethode, zoals je dat ook doet met een reken- en taal-methode.

Gelukkig is er voor de schrijfmethode nog geen toetsstelsel bedacht, zodat voor één van meest unieke uitingen van een kind niet het adagium hoeft te gelden “meten is weten”.

Dit unieke is zeer duidelijk terug te vinden in “Uitgesproken Schrift”.

Na de kleuterbeweging in ruimte, in tekenen, in muziek gebruik makend van ‘Schrijfdans’, komt voor het kind, maar ook voor de leerkracht, de openbaring van en de verwondering over het kunnen vormen van letters en woorden.

De zithouding, de inspanning, de penvoering, de concentratie en het plezier zijn de labels die passen bij een ontwarende karaktervorming.

Als je deze labels legt naast het geschreven product en je leest dit werk van beide auteurs, dan leer je veel over de “eigen aardigheid” van een kind.

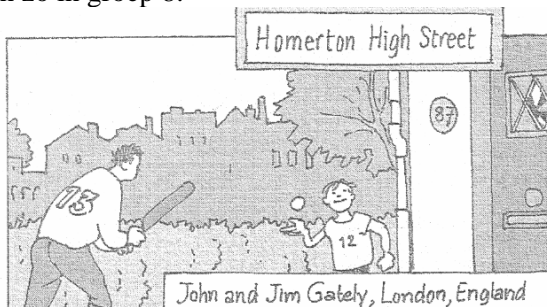
Als je de twee volgende voorbeelden uit de praktijk bekijkt, kun je je afvragen of je met de orthodoxe waarneming dezelfde typeringen zou constateren als na het bestuderen van de verwijzingen in “Uitgesproken Schrift”.

Ik was in groep 3 de leerkracht van Justin en Mayke. Vijf jaar later was ik weer hun juf in groep 8.

Zo schreef Justin in groep 3:

voor juf trudy
we werken goet
en ik wil dat je gouw,
wek bettere wort

En zo in groep 8:

Their names are John
and Jim Gately
They live at 87 Homerton
high street London, England

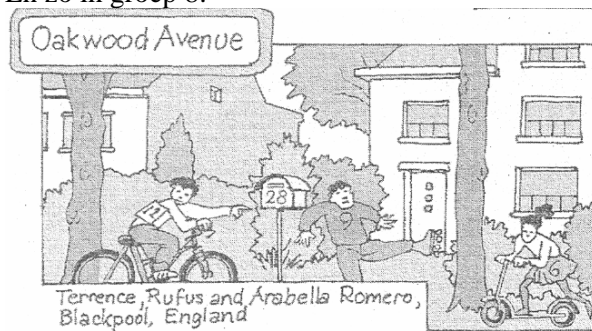
In groep 3 een verlegen en schuw jongetje, dat zich moeilijk uitte.

In groep 8 een knaap, die wel graag stoer wilde doen, maar dat liever niet deed als een volwassene het zag. Geen open vizier.

Zo schreef Mayke in groep 3:

haloo juf trudy hoe gaat
het met jou we hebben
kik-ker-vis-jes in de klas -
ik hoop dat je gauw beter-
bent veel-groet-groe-ten van-
mayke!

En zo in groep 8:

Let me introduce you to my brother, my sister
and myself.

Our names are Terrence - Rufus -
arabella Romero

Our address is 28 Oakwood
Avenue

In groep 3 een vrolijk, roodharig meisje met een eeuwigdurende lach.

In groep 8 een open, spontane meid met een zeer eigen wil. Op zoek naar iets nieuws.

Tenslotte wil ik mensen uit het onderwijs aanraden vooral gebruik te maken van de prikkels uit het laatste hoofdstuk.

Met plezier hebben leerlingen uit mijn groep meegewerkt aan enkele onderzoeken.

Het heeft hen, en ook mij, met andere ogen leren kijken naar het zo gewoon lijkende handschrift.

Met recht veranderde het in een "Uitgesproken Schrift".

Trudy van den Broek-Bögels

Inleiding

Na “Sprekend Schrift”(2001) en “Sprekender Schrift”(2002) is er nu in 2003 “**Uitgesproken Schrift**”. Met dit derde deel ronden wij ons ‘drieluik’ over de boeiende wereld van het kinderschrift af.

Na al de informatieve en verdiepende onderwerpen uit de beide vorige boekjes, bieden we nu een *verbreding* – in zestien onderwerpen – aan. Deze hoofdstukjes zijn in drie blokken gegroepeerd: Hete hangijzers – Schrijf- en schriftontwikkeling – Praktische prikkels.

Nieuw is een bijgevoegde cd-rom! We hebben daar andere hangijzers, ontwikkelingen en prikkels op in laten branden.

Dat alles onder ons blijvende motto: *Kinderschrift spreekt!* Hoe leren we die taal verstaan?

We zijn ons er terdege van bewust de wijsheid niet in pacht te hebben, zodat we graag uw reactie tegemoet zien. Het samenstellen heeft ons veel plezier verschaft en ruimte gegeven om onze ervaring door te geven.

We hopen hiermee een bijdrage te leveren aan het op waarde schatten van de unieke handeling van een mensenkind: het kinderhandschrift.

Op deze plaats willen wij heel hartelijk bedanken voor hun bijzondere en waardevolle bijdrage: Greetje Arends-Scheers, Trudy van den Broek-Bögels, Aad Broersma, Akke Halsema, Stijn van Duren, en Thomas Hogeveen. Zonder hun medewerking zouden dit boekje en deze cd-rom niet zó fraai zijn geworden!

Zevenaar: D. Schermer
Nieuwleusen: A. Schoemaker-Ytsma

HETE HANGIJZERS

Waarom leren we kinderen nog schrijven?

Opmerkelijk

Liselotte von der Pfalz (1652-1722) trouwde op negentienjarige leeftijd met hertog Philipp I van Orleans, de broer van Zonnekoning Lodewijk XIV. Zij schreef vijfduizend brieven aan haar tante hertogin Sofie en haar halfzuster. Dag in, dag uit schreef ze, als compensatie van haar innerlijke afzondering. Deze brieven waren voor haar een uitlaatklep en een soort geneesmiddel tegen haar melancholische aanvallen.

George Sand (1804-1876) was een schrijfster, maar niet een even goede praatster. Schrijven was voor haar een emotionele passie. Bijna elke nacht schreef zij, omwolkt door sigarettenrook, aan een roman.

De brieven van Vincent van Gogh (1853-1890) waren in zijn grotendeels eenzame leven het contact met de buitenwereld. Ze zijn gevuld met mededelingen, vragen en antwoorden op vragen van anderen. Ze dienden echter ook voor gesprekken met zichzelf, voor beschouwingen, uitingen van vreugde of opstandigheid, soms voor kreten van wanhoop en vertwijfeling, als het gemoed te vol werd. In negen jaar tijd heeft hij ongeveer zeventienhonderdvijftig brieven geschreven; verreweg de meeste aan zijn vier jaar jongere broer Theo, die in Parijs werkte.

In zijn verslag over het schooljaar 1923-1924 op de universiteitsschool van Jena, schreef Hans Wolff, dat zijn leerlingen in groep vijf en zes er een ‘dagboek’ op nahielden. Zij konden schrijven in de stilwerkperiode (Gruppenarbeit, blokperiode) zo veel, zo lang en zo vaak zij wilden, al naar de mate van hun belangstelling.

Lang geleden, in 1932, schreef de Franse architect, schilder en beeldhouwer Le Corbusier: “In mijn tekeningen zie ik dingen die een computer mij nooit kan laten zien. De hand heeft het meesterschap, ja. En dat zal zo blijven.”

Nog slechts één middel bleef de wanhopige 27-jarige Russische marine-officier in de gezonken kernonderzeeër Koersk, op 108 meter onder de zeespiegel, op de bodem van de Barentsz Zee, over. In de uren van doodsangst schreef hij – in het donker – een afscheidsbriefje aan zijn vrouw Olga.

Een gesprek tussen Pro en Contra

Pro: Wat mij betreft hoop ik dat we de kinderen het schrijven blijven aanleren op school. Niet, omdat dit voor volwassenen als Liselotte von der Pfalz, George Sand, Vincent van Gogh en de kinderen van Petersens jenaplanschool zo belangrijk was. Ik denk gewoon heel praktisch aan het maken van taal- en rekentaken, werkstukjes, dictees, aantekeningen, later ook aan boodschappenlijstjes, ziekenhuisstatus, vakantieverslagen, dagboek, brieven.

Contra: Mag ik je erop attent maken dat al deze activiteiten tegenwoordig ook mogelijk zijn met een computer, door middel van tekstverwerker of email? Dat gaat niet alleen sneller, maar in elk geval leesbaar. Er is ook al een palm- of handcomputer, waar een soort pennetje bij wordt gebruikt.

Pro: Het schijnt wel zo te zijn, dat je met zo’n pennetje hele duidelijke lettertekens moet schrijven. Anders kan de informatie niet tot iets leesbaars worden verwerkt. Laten we bovendien maar even aannemen, dat er op korte termijn nog niet voor elke leerling een computer beschikbaar komt. En als dat wel het geval zou zijn, dan vraag ik me af of dit dan wenselijk is. Stel, dat de stroom uitvalt of de batterijen op zijn! Schrijven blijft altijd mogelijk en is wel zo milieuvriendelijk. We denken zo graag ‘volwassen’, dat wil zeggen in termen van doelmatigheid, snelheid, prestatiegerichtheid.

Contra: Wat bedoel je daar precies mee, Pro?

Pro: Gewoon, dat we volgens mij volstrekt voorbijgaan aan het belang van een goede schrijfmotorische ontwikkeling van kinderen.

Contra: Nu moet ik je even in de rede vallen. Mijn indruk is dat zelfs kleuters al verbazend handig met een muis omgaan als ze op de pc zo'n educatief spelletje spelen!

Pro: Het is inderdaad bijzonder hoe bedreven ze daarin zijn. Al weet ik niet of meisjes daar even happig op zijn als jongens. En heb je er wel eens opgelet hoe weinig fijne motoriek daarvoor vereist is? Alleen de pols en de wijsvinger komen in actie!

Contra: Meer lijkt me ook niet nodig, of je moet kinderen met tien vingers leren typen. Dat zou best een taak voor de basisschool kunnen zijn in de toekomst. Misschien wel een goede training voor de hele-hand-motoriek!

Pro: Nogmaals, je kijkt puur naar de 'output' en wat de volwassenenwereld effectief vindt. Je lijkt het kind zelf helemaal te vergeten! Voor zijn ontwikkeling is het van levensbelang dat het met de hand leert schrijven. Schrijven wordt door Schomaker niet voor niets "veruit de best ontwikkelde vaardigheid van de hand" genoemd. Door die bezigheid leert een kind zoveel innerlijke krachten bundelen. Om er een paar te noemen: denken, concentreren, coördineren van arm-, pols-, hand- en vingerspieren. Als we de 'gevoelige' periode van het schrijven niet aanspreken, missen we een stuk disciplineren-van-binnenuit van de eerste orde. Schrijfonderwijs draagt daarom beslist bij tot identiteitsontwikkeling van kinderen.

Contra: Het klinkt wel aannemelijk wat je allemaal vertelt. Alleen denk ik dat je de invloed van schrijven wat overdrijft. Dat gebeurt nou eenmaal als je zo van je eigen gelijk overtuigd bent!

Pro: Nu je dit zegt, valt me op dat we allebei een overtuiging hebben: jij om de betekenis van het schrijven te relativiseren, ik om de waarde ervan te onderstrepen voor de individuele ontwikkeling.

Contra: Misschien kunnen we elkaar vinden in het idee om leerlingen te leren schrijven als voorbereiding op het latere gebruik van een handcomputer. Dan doen we het ene, zonder het andere te laten. Hopelijk in het belang van onze kinderen.

Pro: Een prima idee: niet of-of, maar eerst het ene en daarna het andere. Dan kan, juist door de ontwikkeling van de schrijfmotoriek, de coördinatie tussen beide hersenhelften worden gestimuleerd. Het schrijven leren vindt van oudsher niet toevallig plaats op een leeftijd, waarin zich hersenvertakkingen vormen. En een goede coördinatie blijkt ook nog eens van belang voor het lezen leren.

van is bij om.
hij eet is -
om zit op een bank -
wie zijn er nog meer -
ny 45 en 2 lds.
zus knaagt op de grond maar's 4 45 springt ront.
s 4 45 heeft haar

Overschrijfttekst in 5 minuten door jongen van 9 jaar en 11 maanden

Ontkoppelen van aanvankelijk lezen en schrijven???

Opmerkelijk

We schrijven *andere* tekens dan die we lezen. De leerlingen worden twee tekens voor één klank aangeleerd. Een schrijfvorm en een leesvorm. Vaak staat die schrijfvorm ook nog *scheef*, hellend/schuin op het papier.

Voor moeilijk of partieel moeilijk lerende kinderen is dat verwarrend en een extra moeilijkheid.

De gemiddeld tot goed lerende kinderen kunnen wel een extra vorm aan.

Daarom dient de vraag zich aan of we – met het oog op de zwakkeren – zo door moeten gaan.

In oude culturen was er vaak een tijdrovender officieel tekenschrift en voor de handel een verbonden, eenvoudiger volksschrift.

Omschrijving

Lezen = kennismaken van een gedrukte of geschreven tekst

Schrijven = het handvaardig (nog wel) op papier zetten van een tekst; een technisch fysieke handeling

Om te kunnen *lezen*, leren we welke klank bij een lettervorm of een door letters gevormd woord hoort. Lezen is nauw gerelateerd aan taal. In feite is dit *hersenenwerk*, waarbij de hand niet meer hoeft te doen dan het vasthouden van papier of boek en het omslaan van de pagina's.

Bij het *schrijven* worden meer en andere vaardigheden gevraagd. Naast een te onthouden vorm moet de motorische ontwikkeling zover gerijpt zijn om die vorm op papier te kunnen zetten. Het wordt mede *handwerk*. Hersenen en handen werken in een duizelingwekkend proces nauw samen

Waarom stuit het aanleren van de geleerde lees- en schrijffletters op problemen in groep drie?

- De motoriek is nog niet ver genoeg; vooral bij jongens. Een leerling is eerder lees-, dan schrijfrijs.
- De aan te leren schrijfvormen wijken af van de leesletters. Dat geeft voor velen verwarring.
- De gekozen lees- en schrijfmethode sluiten vaak niet op elkaar aan.
- De school functioneert enkel als onderwijsinstituut en gaat voorbij aan de ononderbroken ontwikkeling van het kind.
- Organisatorische problemen voor de leerkracht
- De lees-/blokletter dient ook geschreven te worden, terwijl daarna de schrijffletter aangeleerd wordt. Dat is dubbel werk, geeft onnodige verwarring; het aangeleerde moet weer veranderen, terwijl de gewenste vorm ook meteen goed ingeslepen zou kunnen worden.

Met name de p, t en s verschillen per schrijfmethode. Daar moet de school een *keuze* maken, alsook voor verbonden schrift of blokletterschrift.

Argumenten voor blokletterschrift:

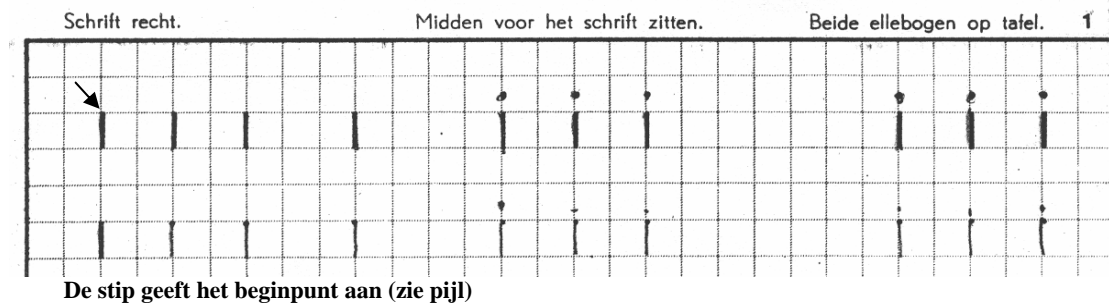
1. de vorm komt meer overeen met het drukwerk dat het kind ziet en gaat lezen
2. wat het leert lezen kan het zo opschrijven/natekenen
3. geen aparte schrijfmethode nodig
4. de zwakkere leerling kan beter nadenken over de spelling tijdens het schrijven; dat wordt dan niet zichtbaar in een onderbroken beweging
5. de letters vallen niet bijna voorover, staan net als in een boek rechtop; het oogt overzichtelijk en ordelijk
6. er hoeft niets weer afgeleerd te worden
7. in groep 7 en 8 vallen de verbonden schrijvers niet terug naar onverbonden schrift
8. het schrift kan evenwijdig aan de tafelrand gelegd worden

Nadelen van blokschrift:

1. het steeds moeten optillen van de hand is voor de kleineren best inspannend; er treedt sneller vermoeidheid op en leidt bij groteren eerder tot verkramping bij een hoger tempo

2. het onderbreken van de schrijfbeweging per letter, kan ten koste van een evenwichtige spatiëring gaan, met als gevolg
3. de letter-/woordafstand kan de leesbaarheid in gevaar brengen
4. de natuurlijke drang naar rechts, vooruitgang en ontdekken, wordt wat afgeremd
5. kan meer tijd kosten
6. de geometrische vormen schijnen kindvreemd te zijn
7. niet gericht op het te vormen persoonlijke handschrift

Een voorbeeld uit de methode “Blok schrift” van Schaly voor het aanleren van de letter ‘i’.

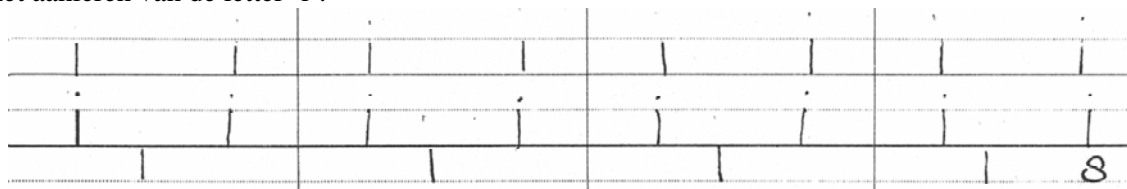
Argumenten voor verbonden schrift:

1. de beweging wordt niet per letter onderbroken
2. tijdwinst
3. spieren hoeven niet steeds opnieuw aangespannen te worden
4. de lettervormen vloeien uit de doorgaande beweging van de lettervormen voort
5. de behoefte om vooruit te gaan wordt niet afgeremd
6. een woord is één bewegingsgeheel; dan is het duidelijk waar een volgend woord begint
7. voor sommige kinderen is dat het échte schrijven
8. er is ruimte voor het vormen van een persoonlijke schrijfstijl
9. beantwoordt aan de natuurlijke mogelijkheden van de hersenen

Nadelen van verbonden schrift:

1. er wordt een andere lettervorm dan de leesletter gebruikt
2. als het na de leesvorm aangeleerd wordt, moet er eerst weer een schrijfvorm ingeslepen worden
3. veel leerlingen vinden het raar om je schrift scheef op tafel te leggen om een juiste verhouding helling/schrijfhouding te krijgen
4. kost tot en met groep zes meer oefentijd

Een voorbeeld uit de methode “Eerst duidelijk .... dan snel” van Tazelaar, Matthijsse en Evers voor het aanleren van de letter ‘i’.

Het aantal voor- of nadelen zegt niets over de waarde die aan één enkel punt gehecht kan worden!

Hoe op te lossen?

Als de school kiest voor een verbonden lighthellend schrift:

- later starten met het schrijven. De tijd ervoor benutten om het ontspannen en vrij bewegen op papier te bevorderen; de pengreep en schrijfhouding goed aan te leren
- het lezen loskoppelen van het schrijven; geen woorden na laten tekenen!
- een uitzondering maken voor een extreem moeilijk leren kind, door dat alleen blokletterschrift aan te leren

Als de school kiest voor blokletterschrift:

- de geleerde leesletters pas na de Kerst door de leerlingen als blokschrift na laten tekenen. Dan zijn de meeste leerlingen wel schrijfvaardig qua motoriek (geen wet van Meden en Perzen). Tot die tijd kunnen a. letters en woordjes benoemd/gelezen/geknipt/omcirkeld/gestempeld/gelegd/gekleurd en getypt worden en b. motoriekoefeningen gedaan worden en ontspannende bewegingslessen op papier (het hoeven dan nog geen letters te worden). Ook voor een vlot en leesbaar blokschrift is een soepele bewegingsvaardigheid vereist. Dat komt iedere te schrijven lettervorm ten goede.

Praktijkadviezen

Begin niet te vroeg met *letterschrijven*. Laat de leerlingen er eerst plezier in krijgen om op papier hun spoor na te laten en de ruimte te verkennen en leren in te delen, zonder dat het spellingsaspect of een te verkrijgen vorm een rol spelen.

Als met schrijven wordt begonnen, leer dan direct de definitieve vorm aan. Die tijdwinst kan de andere vakken ten goede komen.

Geef verkramping geen kans, zodat het motorisch apparaat haar schrijftaak probleemloos kan vervullen en niet overbelast of overvraagd raakt.

Streef naar leerzame en plezierige lessen, zowel bij het lezen als bij het begeleiden van de individuele handschriftontwikkeling. *Geef zoveel mogelijk schrijf- en leesonderwijs op maat.*

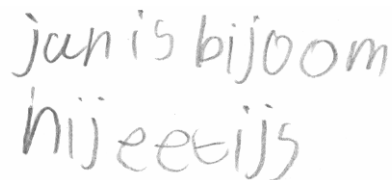
Wie meer wil weten

Verhouding lezen-schrijven, J. Maas en D. Schermer, 29-3-1995

Schrijven leer je zo!, H.Schweitzer, 2003

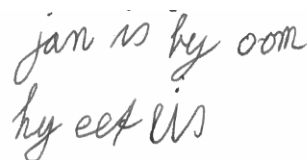
Schrijfsleutel: www.malmberg.nl

Handleidingen van de vele verbonden schrijfmethodes, die nu op de markt zijn.

jan is bijoom
hij eet ijs

Jongen van 10 jaar en 3 maanden

jan is hy oom
hy eet ijs

Meisje van 9 jaar en 6 maanden

Ambidexter - rechts- en linkshandig

Opmerkelijk

In de Oudheid waren linkshandigheid en tweehandigheid (ambidextrie) bekend, vooral bij het gebruik van wapens.

Zo schreef Homerus in zijn heldendicht Ilias over de strijd om Troje: “De goddelijke Achilles tilde zijn speer op en Asteropeo, die ambidexter was, wierp allebei zijn speren.” Plato (427-347 v. Chr.) vermeldde over de oude Perzen, de Scythen, dat zij hun bogen gebruikten met zowel hun rechter- als hun linkerhand.

Jean Jacques Rousseau (1712-1778), schrijver van “Emile, ou de l'éducation”, was een erkend tegenstander van de traditionele dwang tot eenzijdig gebruik van de rechterhand en voorstander van tweehandigheid.

In 1905 ontstond in Engeland een vereniging met de naam “Ambidextrial Culture Society”. Haar stuwende kracht was John Jackson. Hij hield een gloedvol betoog over tweehandigheid en pleitte voor een tweehandige opvoeding in zijn publicatie “Ambidexterity or Two-handedness as Argument for natural Development and Education”. Het voorwoord kwam van de hand van generaal-majoor Lord Baden Powell, oprichter van de padvinderij.

In het boek “A Child's Eye View” verhaalt Joyce Wilkins van een wonderlijke schoolregel. Het gaat over een strenge hoofdonderwijzeres in 1909: “Zij liet ons onze schrijflessen op alternerende bladzijden schrijven, eerst met de rechterhand en daarna met de linker, en wee je gebeente als je linker schrijfhand niet even netjes was als je rechter.”

Ook in 1909 verscheen het boek “Scouting for Boys” van Lord Baden Powell. Hij pleitte daarin voor het gebruik van de linker- en de rechterhand bij schrijven en tekenen. We kennen van oudsher de padvindergewoonte om met de linkerhand de groet te maken en elkaar de linkerhand te geven.

Een oud-schoolinspecteur, die in het begin van de 20^e eeuw op school zat, vertelde waarom hij heel goed links kon schrijven. Hij moest vaak honderd strafregels schrijven – met z'n linkerhand!

Wolfgang Grözinger heeft over het Kleinkind (de 1- tot 6-jarige) opmerkelijke dingen gezegd. Hij noemt dit kind een ‘ambidexter’, een beidhandige. In de eerste levensjaren ontwikkelt zich, op basis van een evenredige activiteit van beide handen, het ruimte- en lichaamsbesef. Het kind voelt zich nog helemaal een tweezijdig, een bilateraal schepsel.

Het is volgens hem het mysterie van de handen, dat ze als man en vrouw zijn en zich weldra in hun taken gaan specialiseren: dat de rechterhand het meer inspannende, de linkerhand het fijnere werk levert; dat de rechterhand, verbonden met het taalcentrum in de linker hersenhelft, de meer bewuste, de denkende hand is, de linkerhand echter de voelende.

De oer-specialisatie wordt echter door veel ouders te vroeg gevraagd en kan door de invloed van de school – leren schrijven! – zo ongunstig voor de linkerhand uitpakken, dat ze onhandig wordt, onderworpen aan de heerszucht van de rechterhand.

Medisch professor Paul Glees aan de universiteit van Göttingen raadde in de zestiger jaren van de vorige eeuw oefening van beidhandigheid aan bij jonge mensen. Het zou niet alleen het geheugen (onthouden van het schrijfbeeld, ook schrijftaal genoemd) stimuleren. Ook voor spellingzwakke en linkshandige kinderen zou het bijzonder gunstig zijn, omdat zo'n training tot het wegnemen van remmingen en ontspanning kan leiden.

De methode “Ik schrijf zo” van Van Beusekom (Zutphen, 1982) en de stichting Le Bon Départ gaan allebei uit van beidhandig schrijven.

Tot slot. Het bedienen van de computer, ten minste de tekstverwerker, vraagt een zekere activiteit van beide handen, daarmee van zowel de linker als de rechter hersenhelft.

Omschrijving

Het woord ‘ambidextrie’ duikt voor het eerst op in 1847. Het komt uit het Latijn en is samengesteld uit ‘ambo’ (beide) en ‘dexter’ (rechts). Vrij vertaald betekent het eigenlijk dat iemand twee rechterhanden heeft, kortom heel handig of vaardig met de linker- en de rechterhand is.

Pleidooi voor ambidextrie

Laten we nu eens nagaan waar het idee eigenlijk vandaan komt om te pleiten voor beidhandigheid. Meer dan 500.000 jaren geleden maakte de (non-verbale) gebarentaal heel geleidelijk plaats voor de (verbale) spreektaal. Op het moment dat de twee symmetrische hersenhelften, zo typerend voor dieren, bij mensen verschillende rollen op zich gingen nemen – taal vergroot de kans op overleving.

Kinderhersens zijn nog symmetrisch en plastisch. De taal ontwikkelt zich aanvankelijk in beide helften. In 95% van de gevallen beweegt het taal-/spraakcentrum zich echter – rond het vijfde jaar – naar de linkerkant. De ‘lege’ taalgebieden aan de rechterkant gaan andere rollen op zich nemen, zoals die van gebaar en beweging.

Door onderwijs of eigen gewenning kiezen we voor één hand; daardoor bouwt de coördinatie voor het zien en tasten zich maar in één hemisfeer op. De andere hersenhelft blijft zo ongebruikt voor tastervaringen en schrijfvaardigheid.

Er zijn veel voorbeelden van gezonde en zieke mensen die laten zien, dat we ons voornamelijk tot de dominerende linkerhemisfeer beperken. Iemand, die door geboorte, ongeval, operatie of ouderdom de dominerende hemisfeer beschadigt, verliest z’n schrijfvaardigheid en kan niet met links schrijven. Wel kan de andere hersenhelft zich ‘herbedraden’ (rewire) en zo voor beide hemisferen gaan werken. Via de verbindingsweg van de hersenbalk, het corpus callosum, kunnen bepaalde ervaringen van de overheersende hersenhelft zich aan de andere meedelen. Deze ‘mededelingen’ kunnen echter nooit de veelheid of nauwkeurigheid van de dominerende hemisfeer vervangen.

Het zou dan ook beter zijn om tevoren beide hemisferen te gebruiken, om zo het geleerde gelijkmatiger te verdelen of zelfs te verdubbelen. Dit zou bereikt kunnen worden, wanneer men kinderen leert om beide handen evenredig te gebruiken bij schrijven, tekenen en schilderen. Door beidhandig oefenen, dat wil zeggen ontwikkelen van beide hersenhelften, kan voorts het geheugen voor de schrijftaal (het schriftbeeld) wezenlijk worden vergroot.

De methode Schrijfdans laat kinderen al vroeg met twee handen werken. Letterlijk zegt Ragnhild Oussoren hierover: “Stimuleer ik dagelijks beide hersenhelften op een gebalanceerde wijze, dan worden er impulsen gestuurd naar beide hersenhelften, die op hun beurt deze signalen in gekoppelde functies doorsturen, zodat de hele persoonlijkheid beïnvloed wordt.” Zij duidt dit aan met “positieve beidhandigheid”.

Kritiek op ambidextrie

De eerder genoemde Glees bleek, op grond van onderzoek, voorstander van beidhandig oefenen. Hij heeft er echter ook voor gepleit om na te gaan of het schrijven met beide handen in gelijke mate beide hersenhelften traint.

Amend en Ruiz geven toe, dat trainen van beide hersenhelften niet alom als waardevol wordt gezien. Zij merken daarnaast op dat veel beroepsgenoten van mening zijn, dat het oefenen van de andere hemisfeer en hand goed is voor de persoonlijkheid, haar stabiliteit en ontwikkeling.

Schrijfspecialist Van Hagen staat kritisch tegenover het belang van tweehandig oefenen. Hij baseert zich hierbij op de literatuur. Vóór 1985 komt dit idee in ons land nog voor en wel onder invloed van Mesker (De menselijke hand). De gedachte erachter was: problemen met de voorkeurshand ontstaan, omdat de hersenen nog niet goed symmetrisch zijn. Dus zou je beidhandig moeten oefenen. Dit standpunt is volgens hem nu verlaten. In de recente handboeken van Netelenbos over de motorische ontwikkeling van kinderen wordt er met geen woord meer over gerept. Er wordt tegenwoordig van uitgegaan, dat er bij de geboorte al sprake is van functionele specialisatie van hemisferen. Daarom is het advies: laat schrijven met de hand, die het beste kleinmotorisch kan bewegen en laat oefenen dus functioneel zijn.

Onze kritiek hierop is als volgt. Het verwijt van 'symmetrie' lijkt niet op te gaan, omdat er rond het vijfde levensjaar 'rolverwisseling' plaatsvindt. Bovendien blijkt 'herbedrading' tot op zekere hoogte levenslang mogelijk. Verder wordt er niets vermeld over de toename van mentale capaciteiten, manuele vaardigheden en een veelzijdiger vorming van de persoonlijkheid – juist door geregeld te oefenen met beide handen!

Toepassing

De grafologe Elaine Quigley hield in 1999 een voordracht over "Ambidexterity and the Brain". Zij wijst allereerst op het kruislingse verband tussen hersenhelft en hand: de linker hemisfeer stuurt de rechterkant van het lichaam aan, dus ook de hand; omgekeerd beheerst de rechter hemisfeer de linkerkant van het lichaam en de linkerhand.

De linker hersenhelft is vooral gericht op *denken* en is analytisch, logisch, verbaal, mathematisch, sequentieel (volgordelijk), lineair (rechtlijnig), denken in details (delen). Linker hersendominantie is dan ook geneigd de nadruk te leggen op denken dat tijd-gevoelig, logisch en exact is, taal en analyse gebruikt.

De rechter hersenhelft is vooral gericht op *ervaren* en is experimenteel, intuïtief, perceptueel (neemt waar), geometrisch, ruimtelijk, mystiek en modelmatig, met map-like denken en aandacht voor gestalten (gehelen). Rechter hersendominantie leidt tot reacties die dromerig, holistisch zijn en beheerst worden door zintuiglijke waarneming, met een sterke intuïtie en een meer pessimistische, humeurige en creatieve natuur.

Om na te gaan in welke mate bij iemand de linker of rechter hemisfeer overheerst, heeft Quigley een vragenlijst ontwikkeld. De tien vragen worden telkens paarsgewijs gesteld, waarbij de eerste vraag voor linksdominatie staat, de tweede vraag voor rechtsdominantie. Zij raadt aan om steeds eerst beide vragen te lezen en daarna het passende antwoord aan te strepen.

Links-rechts hersentest

Ik zet de dingen graag eerst stuk voor stuk op een rijtje.

Ik heb overzicht nodig en wil eerst het verband tussen de dingen zien.

Als ik moet beslissen, dan heb ik de neiging om op de feiten af te gaan.

Als ik moet beslissen, dan heb ik de neiging om op m'n gevoelens of intuïtie af te gaan.

In grammatica, spelling en omschrijvingen ben ik goed en ik heb een grote woordenschat.

In beelden ben ik beter dan in woorden, terwijl ik hardop lees en zwak in spelling ben.

Ik vraag het liefst naar het 'hoe' en ben tevreden als ik daar antwoord op krijg.

Ik vraag het liefst naar het 'waarom' en blijf vragenstellen om een antwoord te krijgen.

Nakomen van afspraken past echt bij mij; te laat komen overkomt mij zelden.

Nakomen van afspraken is moeilijk voor mij; ik kan me slecht aan de tijd houden.

Mijn tafel is meestal opgeruimd; er zit orde in de dingen die erop liggen.

Mijn tafel is meestal een janboel; ik ruim alleen op als ik iets niet meer kan vinden.

Ik heb er weinig moeite mee om me namen te herinneren.

Ik heb er veel moeite mee om me namen te herinneren; ik herinner me ze wel in de situatie.

Ik vind het fijn om aanwijzingen op te volgen wanneer ik iets nieuws doe.

Ik vind het vervelend om aanwijzingen te krijgen en zie ze alleen als laatste redmiddel.

Ik ben praktisch en denk logisch; ik beredeneer de dingen en heb bewijs nodig.

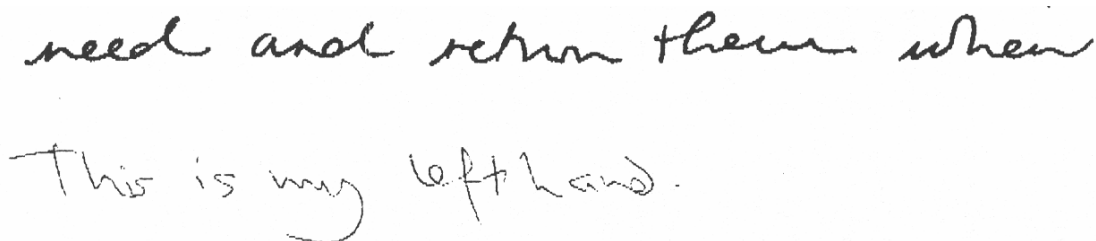
Ik ben enthousiast en heb fantasie; soms krijg ik oplossingen door intuïtie.

Het is interessant om deze vragenlijst zelf te beantwoorden, voorzover we onszelf eerlijk kunnen beoordelen. Hoe vaak bleek de eerste vraag (linksdominantie) het meest van toepassing, hoe vaak de tweede (rechtsdominantie)? En hoe verhouden ze zich tot je rechts- en linkshandigheid?

Niet minder interessant zal het zijn om met je kinderen dit 'testje' eens te doen. Vooral, als je eerst wat hebt verteld over de wonderlijke werking van onze hersens en de kruislingse koppeling met de handen.

Praktijk

Quigley gaat in haar voordracht uitvoerig in op het geval van Ursula. Toen zij geboren werd was haar moeder zestien jaar oud. In haar vijfde levensjaar gingen haar ouders uit elkaar. Op het moment dat zij weer herenigd zouden worden, in datzelfde jaar, pleegde haar moeder zelfmoord. Quigley vraagt zich af, of deze traumatische ervaring het vermogen van Ursula om ambidexter te zijn heeft beïnvloed of bevorderd. Haar wereld stortte in, ze trok zich terug in haar schulp en werd heel eenzellig. In haar spel was ze heel solitair, ze gaf les aan een denkbeeldige klas. Dat gaf haar een prikkel tot creatieve talenten, die een hele grote draagwijdte zouden hebben. Op alle fronten werd ze geholpen door haar fotografische geheugen.

Handschrift van Ursula: rechtshandig (boven) en linkshandig (onder)

Haar voorkeurshand was rechts, maar met enige oefening verbeterde haar linkerhand, tot beide schriften er vloeïend uitzagen, al was er een lichte neiging naar rechts. In het voorbeeld produceert haar rechterhand rechtshellend schrift, de linkerhand daarentegen linkshellend schrift; het eerste is vloeïender en meer verbonden.

Bij het rechtsschrijven in spiegelschrift blijken de structuur en de druk echter meer beheerst; dit geeft het logische denken, daarmee de linker hersendominantie van Ursula weer. Bij linksschrijven zijn de structuur en druk beweeglijker; het illustreert de intuïtieve, humeurige en creatieve dominantie van haar rechter hemisfeer.

De conclusie van Quigley luidt tenslotte, dat de leeftijd van *vijf jaar een kritische drempel* is voor de vermindering van de hersenplasticiteit. De vermenging van Ursula's hemisfeerrollen houdt verband met haar traumatische ervaring op die leeftijd.

Wie meer wil weten

Kinder kritzeln zeichnen und malen, Die Frühformen kindlichen Gestaltens, W. Grözinger, München, 1952

Ein Fall von Beidhändigkeit beim Schreiben, Joseph Seiler in: Graphologisches Spektrum, Frankfurt/Main, 1972

Schulung der Beidhändigkeit bei jungen Menschen, um das Gedächtnisvolumen zu erhöhen, Paul Glee in: Graphologisches Spektrum, Frankfurt/Main, 1972

The Art of Graphology, Marie Bernard, New York, 1985

Schrijfdans, deel 1 en 2, Ragnhild Oussoren, Veenendaal, 1991 (www.schrijfdans.nl)

Handwriting of the Twentieth Century, Rosemary Sassoon, London/New York, 1999

Ambidexterity and the Brain, Elaine Quigley in: Proceedings of the Sixth Symposium on Graphology, Oxford, 1999

Bijdragen in Acta Graphologica, periodiek van de Nederlandse Orde van Grafologen, voorjaars- en najaarsnummer van 2002

Van lijn naar liniatuur – van hulpmiddel naar corset of dwangbuis

Opmerkelijk

“Om zich te manifesteren, heeft een kracht een uitgangspunt nodig. Als de scheppende energie in dat punt met kracht en gedurende een spanne tijds werkt, zal het punt in beweging komen en dan ontstaat er een *lijn*.”

De eerste dimensie – lengte – is geboren. De lijn op zichzelf is oneindig. Maar ze heeft in de wereld der manifestaties, waar begin en einde is, per se drie factoren: het uitgangspunt, het eindpunt en de tussenruimte tussen die twee. Al is de lijn nog zo klein, ze heeft altijd deze drie factoren in zich.”

Uit: “De inwijding” van Elizabeth Haich.

Omschrijving

Het woord *lijn* komt oorspronkelijk van ‘lijn’ in de betekenis van ‘een van vlas gevlochten touw’. Dit staat in het etymologisch woordenboek van J. de Vries en F. de Tollenaere. ‘Linea’ in het Latijn en ‘ligne’ in het Frans. Zo’n lijn kun je als reddingslijn uitwerpen (hulpmiddel), er een terrein mee afbakenen (hulpmiddel), iemand mee vastbinden (hulpmiddel), er mee slingeren (hulpmiddel), enz. In al deze gevallen pak je de lijn als je haar *nodig* hebt! De lijn is zowel rond als recht te gebruiken (flexibel). In Van Dale’s Handwoordenboek Hedendaags Nederlands staat bij ‘lijn’: *verzameling punten op een rij; uitgebreidheid met maar één afmeting; zie streep. (niet meer flexibel)* ‘Liniatuur’: samenstel van lijnen, manier van liniëren. ‘Liniëren’: evenwijdig lijnen trekken op....

We zetten een streep onder deze droge kost en gaan lijn in dit hoofdstuk brengen. Het wordt recht toe recht aan, regelrecht en rechtlijnig!

1. Het *uitgangspunt*: waarom laten we leerlingen tussen/op lijnen schrijven?
2. Het *middenstuk* : waar leidt dat toe?
3. Het *eindpunt* : is ons doel bereikt?

Ad 1. We laten leerlingen tussen lijnen schrijven om:

- a. de schrijfregel *linea recta* te laten verlopen
- b. de leerling aan een bepaalde grootte te laten wennen
- c. als ondersteuning
- d. een geordende bladzijde in het taal- of schrijfschrift te krijgen

Ad 2. Het leidt er toe dat:

- a. de lijn wel recht lijkt, maar de leerling er boven- of onderuit komt. Wie is dan geholpen?
- b. de opgelegde lettergrootte maar bij een paar leerlingen uit de groep past
- c. de kinderen aan lijnen wennen
- d. het kind geen eigen ordening kan maken

Ad 3. We bereiken ermee, dat:

- a. de meeste leerlingen wel tussen de lijnen proberen te schrijven. Dat sommigen er soepel tussendoor glijden en het voor anderen ertussen wurmen is
- b. de leerlingen aan liniatuur wennen
- c. we de leerlingen *afhankelijk* maken van de geboden ‘hulp’lijnen. Daarmee laten we de kans liggen om door het schrijfonderwijs mee te helpen aan de vorming van het kind tot een zelfstandige volwassene
- d. de ordening wel lukt, maar deze niet van het kind zelf komt

Belangrijke punten in de lijn van dit hoofdstuk:

1. *Lijnen zijn voor geoefende schrijvers!!!* Eerst moet de vorm van een letter beheerst worden, voordat deze tussen twee evenwijdige lijnen geschreven kan worden.
2. De geschiedenis van het schrift toont duidelijk aan, dat geoefende schrijvers lijnen gingen gebruiken om te ordenen en uit esthetisch oogpunt. Deze lijnen mochten niet te veel opvallen of werden

later (soms met witbrood) weggewerkt. Denk aan de middeleeuwse monniken en aan de gebeitelde romeinse kapitalen.

3. Te vroeg tussen lijnen laten schrijven werkt verkramping in de hand.
4. Door leerlingen alleen maar tussen lijnen te laten schrijven belemmeren we de kinderen in het ontwikkelen van een eigen handschrift.
5. Als de leerlingen aan liniatuur gewend zijn, schrijven ze op ongelinieerd papier meestal wat groter. Dat kan door onwennigheid komen of omdat ze dan in hun *eigen* grootte schrijven.
6. Het vraagt nogal wat van de beginnende schrijver en van de leerling met schrijfproblemen als we hen verplichten om tussen lijnen te schrijven. Al doen ze nog zo hun best, het lukt ze niet om de letter tussen de lijnen te krijgen. Dat demotiveert. Het is juist van belang om de vreugde – in het nalaten van sporen en het ontspannen bewegen op papier – te bevorderen.
7. Als het kind op ongelinieerd papier werkt, zien we of het kind ordent en hoe dat gebeurt.
8. Schrijven óp een lijn is te verkiezen boven het schrijven tussen ‘spoorlijntjes’. Laat eventuele groot-schrijvers een regel overslaan. Voor ‘goede’ schrijvers is een onderlijn genoeg en voor ‘slechtere’ schrijvers is de bovenlijn een extra moeilijkheid. Tevens is het uitzonderlijk als kinderen alle letters even groot schrijven.
9. Door de leerling van begin tot eind – en de ruimte ertussen – liniatuur aan te bieden, worden ze figuurlijk aan het lijntje gehouden.
10. Doordat we zelf aan lijnen gewend zijn, geven we dat uit gewoonte weer door. De handel verdient ook aan de verkoop van schriften met verschillende liniatuur.
11. Een corset is bedoeld om spieren te ondersteunen, maar het knelt meestal. Doe dit de beginnende schrijver niet aan. Verderop in het schrijftraject mag ieder het wel eens proberen en wie het wel past trekke het aan. Het corset mag in geen geval een dwangbuis worden, want dan is er geen eigen beweging meer mogelijk.
12. Het ordenende, esthetische en disciplinerende aspect van schrijven kan pas tot groei komen als de leerlingen de benodigde bewegingen beheersen.
13. Wie rechte regels wil schrijven kan een gelinieerd papier ónder het blanco schrijfpapier leggen; dan ‘knelt’ het minder.

Samenvattend

Liniatuur werkt remmend en beklemmend. We ontnemen de leerling de kans om zélf te leren ordenen, de eigen grootte te vinden, het experimenteren met de ruimte (indeling, regel-, woord-, en letterafstand) en tenslotte het plezier in zijn schrijfwerk. De goedbedoelde lijnen-hulpverlening maakt het kind afhankelijker. Op tijd loslaten is ook in het schrijfonderwijs moeilijk. We laten onze kinderen ook niet blijvend in een tuigje lopen. Ze moeten zelf over de plank, die over de sloot ligt leren lopen. Dat laten we ze pas doen als ze kunnen lopen. En als we dan steeds hun paadje schoonvegen leren ze niet om zelf op te letten of er soms een steen ligt. Zo ook bij het schrijven: als ze het kunnen, gaan we de moeilijkheidsgraad pas opvoeren.

Praktijk

Laat meer op blanco papier werken. Er zijn schriften met enkel blanco pagina's en ook schriften met een liniëring van bijvoorbeeld 15 mm.

Pas de grootte van het schrijfvlak aan aan de motorische leeftijd van de leerling.

Let op, dat de leerling wel zijn best doet. Meer, maar ook niet minder, kunnen we niet vragen.

Taak van de leerkracht: Het begeleiden van een leerling bij het afleggen van zijn eigen schrijfweg.

Schrijf twaalf regels tekst op gelinieerd papier en daarna op ongelinieerd papier. Geef daarna antwoord op de volgende vragen:

- voelt een van de twee manieren onwennig?
- waar voel ik me het prettigst bij?
- vind ik het erg dat de schrijfgeregels wat schommelen?
- heb ik steun aan de liniëring?
- waarom schrijft men een sollicitatiebrief op ongelinieerd papier?
- leg ik graag lijntjes onder het schrijfpapier?
- schrijf ik mijn boodschappenlijstje ook op gelinieerd papier?

- gebruik ik meer gelinieerd of ongelinieerd papier?
- zou ik nog tussen 'spoorlijntjes' willen schrijven?

Als *illustratie* van 'grijsstroken' een voorbeeld uit de brochure van de onderstaande schrijfmethode. De leerling schrijft eerst in de grijsstrook (links), daarna in de witstrook (rechts).

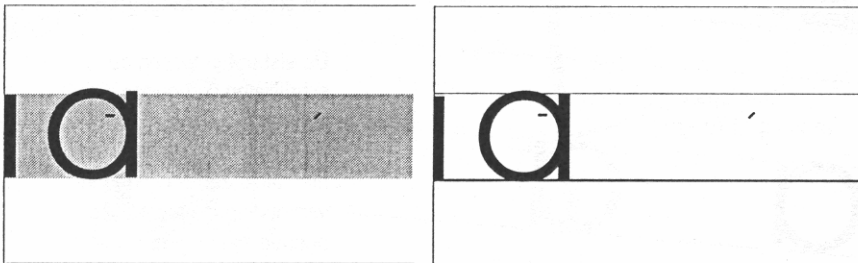

Schrijfmethode voor blokschrift

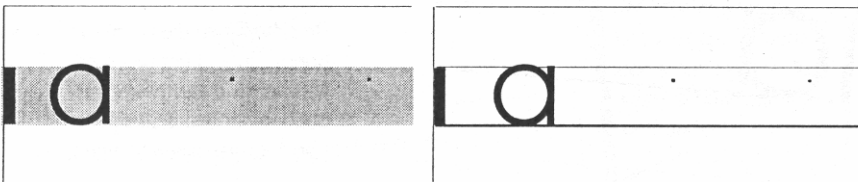

Voorbeeld 5 : voor groot-schrijvers en klein-schrijvers (voorbeelden op ware grootte)

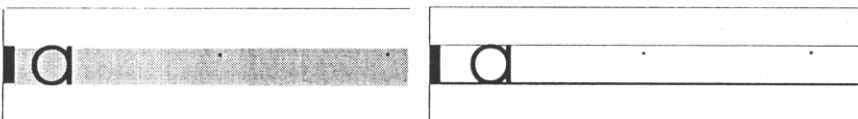
maat 12

maat 8

maat 5

Schrijfonderwijs versus schrijfovoeding?

Opmerkelijk

Nog altijd kunnen we lezen wat onderwijzer Hans Wolff onze schrijfwereld te zeggen heeft. In zijn bekend geworden ‘dagboek’ over het schooljaar 1924-1925 schreef deze pedagoog van de universiteits-school in Jena: “De enige eis die aan een handschrift moet worden gesteld is dat het duidelijk en goed leesbaar is. Verder moet de kinderen de *instelling* worden bijgebracht, dat ze het *prettig* vinden om een mooi handschrift te schrijven.” (*cursivering door auteurs*).

In ons land gebruikte onderwijsinspectrice kleuteronderwijs Nijkamp in 1967 heel wat krassere taal: “Voor onze Nederlandse kinderen is mijns inziens het grondprobleem dat schrijven in de functie van *expressiemiddel* niet als vreugdevolle, bevrijdende bezigheid kan worden beleefd doordat de vormgeving te zwaar belast wordt met formalistisch doorgevoerde schrijfmethodes, waarmede bovendien nogal willekeurig wordt omgesprongen.”

In datzelfde jaar 1967 schreef kindergrafologe Haenen-van der Hout voor het eerst over ‘schrijfovoeding’: “De schrijfovoeding die uitsluitend het duidelijk en harmonisch schrijven nastreeft, zal het kind de gelegenheid geven zijn *persoonlijk handschrift* te ontwerpen. Hierdoor ontstaat de emotionele verbondenheid met zijn schrijvend-bezigzijn, die een goede arbeidsinstelling, ook wel arbeidsethos genoemd, oproept. Het met *plezier* schrijven komt aan alle leersituaties ten goede en tevens aan de *algehele persoonlijkheidsontwikkeling* van het kind.”

V.d. Pavert besteedt in 1975 aandacht aan wat hij ‘schrijfovoeding’ noemt. Hij wijst hierbij op respect voor de eigenheid van het individu. Uitgaande van het *persoonlijke karakter* van het individuele schrift dienen correcties te worden aangebracht.

Ook in 1983 spreekt Haenen-van der Hout van ‘schrijfovoeding’. Bij het bedenkelijke handschrift van een twaalfjarige jongen merkt zij kritisch op: “Moeilijk leesbaar schrift door slordige lettervormen en/of aan elkaar klevende woorden en in elkaar hakende regels, kan uitdrukking zijn van een slordige, haastige en ongeïnteresseerde leef-(schrijf-)wijze. De indruk die slecht schrift oproept zal aan het kind uitgelegd moeten worden als een *tekort aan respect* voor de lezer en daarmee als een *eigen tekort aan communicatiemogelijkheden*.”

In de Woordenlijst Nederlandse taal, het Groene boekje, van 1997 vinden we:
wel schrijfonderwijs, maar niet schrijfovoeding;
wel schriftcultuur, maar niet schrijfovoeding.

In het Groot Woordenboek der Nederlandse taal, Van Dale, van 1999 vinden we:
wel schrijftraining, maar niet schrijfovoeding;
wel schriftpsychologie (synoniem voor grafologie), maar niet schrijfovoeding.

In de brochure Naast Elkaar Schrijven (2002) worden zeven eigentijdse schrijfmethode op maar liefst 20 aspecten vergeleken. Je raadt het al: schrijf- of schrijfovoeding komt er niet expliciet in voor! Alleen in de methode Eigenhandig wordt, onder het aspect ‘uitgangspunten’ als subdoel gesteld: kinderen beleven *plezier* aan schrijven en ze zijn *creatief* bezig met schrijven.

Schrijfkenners Van Hagen merkte in mei 2003 op, dat er in het huidige schrijfonderwijs niet genoeg aan schrijfovoeding wordt gedaan. Er wordt volgens hem *teveel accent op de techniek* gelegd, zeker in de aanleerfase. Daarnaast zou er ook vanaf het begin aandacht voor schrijfovoeding moeten zijn!

Omschrijving

Een belangrijke aanzet geeft Haenen-van der Hout. In een afzonderlijke paragraaf stelt zij als doel van schrijfovoeding: het kind ertoe brengen zijn *eigen* wijze van bewegen (binnen de te variëren ruimte van het schrijfblad) te ontdekken en te perfectioneren in spontaniteit en zelfstandigheid, eigen expres-

sief vermogen te ontwikkelen. Zij is van mening dat schrijfopvoeding in de plaats komt van het opzettelijke schrijfonderwijs, zodra de vorm van de letters wordt beheerst – voor de meeste kinderen na het eerste leerjaar lager onderwijs, voor ons het derde leerjaar basisschool.

Van de Pavert legt op twee elementen van wat wij verder ‘schrijfopvoeding’ noemen de nadruk:

1. het *praktische* element – voor jezelf vlot leren schrijven, wat in het vervolgonderwijs onmisbaar is. Het opvoeren van de schrijfsnelheid wil hij bereiken door het bevorderen van een vloeiend verloop van de letterverbindingen. Al suggereert hij dat ze ook, als luchtverbinding, boven het papier tot stand zijn te brengen. Temposchrijven vindt plaats door een voorgedrukte tekst na te schrijven, liever dan door een dictaat;
2. het *sociale* element – voor anderen duidelijk leesbaar leren schrijven, wat voor elk communicatiemiddel essentieel is. Hier gaat het om “misvormingen ombuigen naar een betere leesbaarheid”. Slechte lettervormen kunnen volgens de auteur het gevolg zijn van een onverantwoord schrijffalfabet (blokschrift, verticaal koordschrift, modelnormschrift), alsook een onjuiste pen- en handhouding.

De eerder genoemde schrijfautoriteit gaf als doel van schrijf-/schriftopvoeding aan het ontwikkelen van een interne houding om een schrijfproduct voor anderen leesbaar op te leveren. Dit houdt in, dat het geschrevene in dubbele zin duidelijk dient te zijn: visueel goed te discrimineren en bovendien goed te begrijpen.

Bij dit alles dient de ‘schrijver’ het prettig te vinden om, op basis van fatsoen, een ‘mededeling’ leesbaar op papier te zetten, terwijl de ‘lezer’ plezier beleeft aan de zwart-op-wit overgedragen boodschap.

Toepassing

Vanzelfsprekend gaan we letterlijk “buiten ons boekje” als dit hoofdstuk de omvang van een leergang schrijfopvoeding zou krijgen. We volstaan dan ook met het wijzen op de waarde van dit onderwerp, denkend aan wat hiervoor is opgemerkt, en wat hierna voor de dagelijkse praktijk wordt aanbevolen.

Haenen-van der Hout reikt enkele suggesties aan om de leesbaarheid te vergroten en wel door:

- woorden duidelijk van elkaar te onderscheiden door de letters van elk woord, of die van een lettergreep, in één beweging te schrijven
- witspaties tussen woorden
- witspaties tussen regels; laat ‘grootschrijvers’ steeds een regel overslaan

In een lesvoorbeeld wijst Van Eerd-Smetsers op de betekenis van zinvolle werkvormen en het geven of samen bepalen van ‘aandachtspunten’. Zo kunnen kinderen in tweetallen elkaars handschrift beoordelen op plus- en minpunten, bijvoorbeeld wat betreft:

- vorm: zijn de letters duidelijk geschreven en goed afgemaakt?
- beweging: is het schrift mooi vloeiend, met overal evenveel druk op de letters?
- woorden: zijn de letters goed verbonden en is de afstand tussen de letters goed?

Het is ons bekend dat sommige pedagogische scholen het principe van de ‘tip van de week’ kennen. Op maandag wordt afgesproken waar de komende week samen op wordt gelet bij het schrijven. Geregeld krijgt deze tip kort de aandacht en prikkelt zodoende tot navolging.

We weten het. Het begrip ‘schrijfopvoeding’ komt in de doelstellingen van schrijfmethoden vrijwel niet voor. De techniek, de didactiek, het hoe, krijgt zoveel aandacht, dat de attitude, de instelling, het waarom, al te veel naar de achtergrond wordt gedrongen.

Praktijk

Al wordt de schrijfopvoeding stiefmoederlijk bedeed, er zijn in handleidingen best wel ideeën en activiteiten te vinden. Een speurtochtje zal op dit punt zeker iets aardigs opleveren.

Een heel andere kwestie is het beoordelen van schrijfsresultaten. Dit kan kinderen maken of breken! Onlangs haalde een buurvrouw nog uit naar haar leraar in het voortgezet onderwijs destijds – hij weigerde haar schriftelijk werk na te kijken, omdat ze de i’s met rondjes in plaats van puntjes schreef!

Bij de schrijfbeginnertjes komt begeleiden en beoordelen van de schriftontwikkeling vooral aan op *bemoedigen, stimuleren*. Met de toename van leeftijd en schrijfvaardigheid kan steeds meer beroep worden gedaan op de kritische kijk van kinderen op hun eigen schrift en dat van groepsgenoten. Het voorbeeld van werken in tweetallen getuigt van die zinvolle werkvorm.

Nog altijd kunnen we ons vinden in een goede raad van Van der Hout uit 1967. Zij adviseerde om een ‘aandacht-kringetje’ te zetten om soepel en duidelijk geschreven woorden. Dat werkt veel positiever dan slecht (!) geschreven woorden met rood te onderstrepen. In 1976 verwoordde zij het iets anders. De controle moet bestaan uit het omcirkelen van de goed geslaagde woorden. Mislukte vormen worden aangewezen (*niet* met rood onderstreept!) en opnieuw voorgedaan.

Van de Pavert stelde een andere werkwijze voor bij slechte (!) lettervormen. Schrijf enkele keren de correcte vorm zo voor, dat de leerling ziet hoe deze ontstaat. Hierna volgt het naschrijven door de laatste en de controle door de leerkracht. Een dergelijke correctie heeft pas zin, aldus de auteur, als ze gedurende langere tijd “bij herhaaldelijk oefenen en controleren” wordt volgehouden. Hij raadde verder aan om in lettercombinaties te laten oefenen, waarin de te corrigeren vormen zijn opgenomen, bijvoorbeeld ‘lelele’.

In het kader van “dialogisch onderwijs” heeft mevr. Arends een ‘handschriftkaart’ samengesteld. Hier worden op het gebied van ‘ruimte’ en ‘beweging’ steeds tien vragen gesteld. In tweetallen worden ze doorgenomen, met de bedoeling het handschrift leesbaarder te maken. Zie bij Wie meer wil weten.

Extra

Het zou ideaal zijn:

- als datgene, wat Wolff in schooljaar 1924-25 al voor ogen stond met schrijven, nu werkelijkheid zou worden! De materialen daarvoor zijn in onze tijd zoveel ruimer beschikbaar dan destijds;
- als de leerkracht de leerlingen met liefde begeleidt naar een soepel en verzorgd handschrift, uitgaand van wat zij aankunnen en daar een passende, stimulerende uitbreiding aan geeft;
- als alle Nederlandse leerlingen met plezier vloeiend en leesbaar schrijven;
- als schrijfonderwijs niet los wordt gezien van schrijfopvoeding, maar daarmee is versmolten.

Wie meer wil weten

Uit de eerste paragraaf blijkt, dat vooral het prettige, plezierige, vreugdevolle én eigene in het schrijfonderwijs tekortkomen. Dat heeft R. Oussoren ook ingezien en met Schrijfdans (1996) getracht dit tij te keren. Zij pleit voor samen met *plezier, op eigen wijze BEWEGEN* op papier. Plezier en respect voor het eigene bevorderen een ontspannen lijnvoering, die het tempo weer positief beïnvloedt. Later kwam M. Derwig met haar Schrijfkriebels (2002). Ook zij geeft aandacht aan bewegen op muziek en vermeldt een checklist met aandachtspunten voor de leerkracht.

Schrijven, Proeve van een fenomenologische benadering, C.G. van der Hout, Groningen, 1967

Schrijfmethodes, W.M. Nijkamp, in: Acta Graphologica, Vol. XVIII nr. 1+2, 1967

Kind, school en schrijven, J. van de Pavert en D. Zuiderveld, Amsterdam/Brussel, 1975

Kriebels, krabbels en hanepoten, C.G. Haenen-van der Hout, Baarn, 1976

Handschrift als signaal, C.G. Haenen-van der Hout, Deventer, 1983

Een lagere school volgens de basisprincipes van de leef- en werkgemeenschapsschool (het ‘dagboek’ van Hans Wolff), P. Petersen en H. Wolff, Hoevelaken/CPS, 1987 (oorspr. 1925)

Sprekend Schrift, D. Schermer & A.C.M. Schoemaker-Ytsma, Zevenaar/Nieuwleusen, 2001 (daarin: Houding van de leerkracht)

Schrijven is een vak apart, C. van Eerd-Smetsers en G. Alblas, Groningen, 2001

Naast Elkaar Schrijven, Monique van Alphen, Roosendaal, 2002

Werkblad 14: Dialogisch onderwijs – handschriftkaart, mevr. M.H. Arends-Scheers, p/a Stichting Haenen-van der Hout (zie Adressen achterin)

SCHRIJF- EN SCHRIFTONTWIKKELING

Schriftontwikkeling door de basisschooljaren heen

Opmerkelijk

“Als u gedurende minstens zes jaren op een hele school, elk trimester van elk kind een stuk schrijfwerk bewaart – met vermelding van naam, leeftijd, naam van de onderwijzer – (liefst een stuk taalwerk), heeft U uniek materiaal voor de studie van de groei van het handschrift.” Ben Engelhart in: Inleiding tot de grafologie, 1954

“Wat het karakter betreft, moet men zo vroeg mogelijk de grote lijnen en ook de diepe gronden herkennen. Daarom onderzoeken grafologen periodiek het schrift van kinderen: elk halfjaar tot en met de leeftijd van 13 tot 14 jaar, daarna jaarlijks. Voor dit doel legt men een “grafologisch schrift” aan, waarin enkele *spontane* regels worden geschreven, en wel met regelmatige tussenruimtes in verband met de daarbij passende analyse.” Anne-Marie Cobbaert in: Graphologie, Handschriften erkennen und deuten, 1982

Als illustratie van de normale ontwikkeling van het handschrift volgt nu een overzicht van Hamstra-Bletz (1993), verkleind tot 80%:

Normale ontwikkeling handschrift van meisjes

groep 4 wie zijn er nog meer

groep 5 Wie zijn er nog meer

groep 6 wie zijn er nog meer

groep 7 wie zijn er nog meer

groep 8 wie zijn er nog meer

Normale ontwikkeling handschrift van jongens

groep 4 wie zijn er nog meer?

groep 5 wie zijn er nog meer

groep 6 wie zijn er nog meer

groep 7 wie zijn er nog meer

groep 8 wie zijn er nog meer

Korte karakteristiek van drie ontwikkelingsfasen

De Israëlische grafologe Dafna Yalon (1999) heeft een duidelijke schets gegeven van de fasen, die kinderen en jongeren in zowel hun persoonlijkheids- als in hun schriftontwikkeling doormaken. Zij

ontleende haar samenvatting aan het werk van Ursula Avé-Lallemant. Hoewel wij ons richten op de periode van de basisschool, geven we eerst een overzicht van de hele kindertijd van 6 tot 20 jaar.

Fase I: Kindertijd (6-12 jaar)

Tijdens deze 'pre-kalligrafische' fase (de eerste twee tot drie leerjaren van de vroegere lagere school, thans groep 3-4-5 van de basisschool) verliest het schrijven geleidelijk z'n onhandigheid en wordt de schrijfbeweging vloeiend. Meestal wordt in de loop van het derde leerjaar (groep 5) de fase van het geautomatiseerde (ook 'kalligrafisch') schrijven bereikt. Het is te zien aan het kinderlijke, schoolse handschrift, dat in het algemeen vastheid vertoont. Dit weerspiegelt de psychologisch evenwichtige periode van de 'oudere kinderjaren' of wat Freud als 'latente periode' aanduidde.

Stoornissen in deze fase zijn het gevolg van zwakke gezondheid, of een uiting van motorische of psychologische problemen, veroorzaakt door krachten van buitenaf, of van neurologische aard.

Fase II: Puberteit (12-14 jaar)

Een buitengewoon instabiele fase. Tekens van angst in het handschrift zijn er in overvloed; ze vallen op en veranderen snel.

De stoornissen weerspiegelen de tijdelijke innerlijke (endogene) crisis, die mede wordt veroorzaakt door onbalans in de hormoonproductie en extra lichamelijke groei.

De veranderingen in het handschrift wijzen ook op de fluctuaties in het lichaamsbeeld en het zelfbeeld.

Fase III: Adolescentie (14-20 jaar)

In deze fase zijn er geregeld momenten van gekunsteld schrift (rollenschrift). Typische angsttekens kunnen voor een tweede dip zorgen. Deze verslechtering is kenmerkend voor de identiteitscrisis, die gewoonlijk plaatsvindt rond het zestiende levensjaar.

In tijd gezien treedt geleidelijk opnieuw evenwicht in en aan het einde van deze fase wordt nieuwe stabiliteit bereikt, zoals bekend van volwassen schrift, en daarna normaal gesproken gehandhaafd.

Een model van vier ontwikkelingsfasen

De Zwitserse psycholoog-jeugdgrafoloog Robert Bollschweiler (1993) beschrijft vier ontwikkelingsfasen, die zich beperken tot de basisschoolperiode. Hij koos hiervoor de indeling van Richard Kienzle.

1. Aanvangsfase (groep 3)

De aandacht van het kind is helemaal op de inslijping gericht. Het streven naar zorgvuldigheid en de wil tot nauwkeurigheid overheersen. De eerste individuele verschillen blijken bij de schriftkenmerken wijdte, druk, kracht en lusvorming.

Aan het schrift bij het einde van dit leerjaar is te zien hoe weinig het nog lukt om vloeiend en mooi te schrijven en hoe moeilijk het maken van goed gevormde letters is. De inspanning is duidelijk te zien, het resultaat is nog bescheiden.

2. Bewegingsfase (groep 4 en 5)

De schrijfvaardigheid wordt geleidelijk groter, het verloop wordt makkelijker, reeds doen de eerste afslijpingen zich voor. In plaats van afzonderlijke letters worden nu hele woordgroepen gevormd. Het schrift wordt nog altijd met ijver gemaakt, zorgvuldig, met gelijkmatige druk.

De vergelijking met de schriften van groep 3 laat zien, dat de vorderingen onmiskenbaar zijn. Wel ogen ook deze schriften nog echt stijf, maar ze hebben aan vormvastheid en vormzekerheid gewonnen. Aan schriften uit groep 4 is ook de inspanning van de kinderen te zien om zich zo trouw mogelijk aan het schrijfvoorbeeld te houden. Op het eerste gezicht zijn de verschillen tussen de afzonderlijke schriften klein, maar ze zijn aanwezig.

Aan de schriften uit groep 5 zien we, dat ze al wat individueler en vlotter geworden zijn. Enkele letters maken zich al duidelijk los van het schoolvoorbeeld. De meisjesschriften zien er in het algemeen meer afgerond uit, evenwichtiger, regelmatiger, fijner en pasteuzer (met bredere strek) dan die van jongens. Zij houden zich ook trouwer aan de voorgeschreven schrijfmethode.

3. Vormgevingsfase (groep 6 en 7)

Speciale aandacht wordt nu aan de lettervormen gegeven (eigen vormgeving door nadoen en behoefte aan verfraaiing). Het schrijftempo neemt toe, de schrijfbewegingen worden steeds vanzelfsprekender, automatisch dus.

De schriften uit groep 6 houden nog steeds een goede mate van vormvastheid en stabiliteit in stand. Ze leunen nog relatief sterk op het schoolvoorbeeld. Vergeleken met groep 5 zijn er geen wezenlijke veranderingen vast te stellen. Over het algemeen genomen hebben we te maken met rustige en zorgvuldig gevormde schrijfproducten.

Schriften ondergaan bij de overgang van groep 6 naar groep 7 voor een deel grote veranderingen. De variatiebreedte neemt toe, de afwijkingen van het schrijfvoorbeeld worden groter, nieuwe vormen en versieringen worden uitgetoet. De diversiteit van de schriften weerspiegelt de grote verschillen in rijpheid, die bij de jongens en meisjes van groep 7 zichtbaar worden.

Op deze plaats gaat Bollschweiler nader in op de puberteit. De eerste voorboden zijn soms al in het schrift van kinderen uit groep 6 te zien. In hun schrift zijn de kinderlijke vormen reeds afgelegd en is dit nauwer, kleiner en magerder geworden. Het puberale schrift verliest z'n elasticiteit, z'n spankracht en de tot dan toe duidelijke, schoolse lettervormen lopen allerlei schade op. De grootte neemt af en de schrijfhoek begint te schommelen, neigt voor een deel zelfs naar links. Het schriftbeeld verliest het karakter van totaliteit en van evenwichtigheid. (De Werkgroep Kinderhandschrift heeft een overzicht samengesteld van puberteitskenmerken in het handschrift. Zie bij: Wie meer wil weten.)

4. Persoonlijke uitdrukking (vanaf groep 8)

Er komen persoonlijke variaties van het schoolschrift voor door nabootsing en voorbeelden (wensbeeld en ideaal voorbeeld). Lettervormen worden door speelse experimenten uitgebreid. Er ontstaan verschillen tussen het schrift op school en dat voor eigen gebruik.

Dit leerjaar laat al grote ontwikkelingsverschillen zien. Naast kinderlijke, schoolse schriften zien we die met puberale onrust en onzekerheid, die reeds op zoek zijn naar nieuwe vormen.

Het vrouwelijke element in het schrift blijkt uit de voorliefde voor ronde en volle vormen (gevoels-overheersing), voor een eerder brede streek (het gezellige), voor nadruk op de middenzone (zone van het psychische en het persoonlijke) en voor weinig druk (gematigde krachtsontplooiing). Wanneer de elastische streekspanning verandert, doet deze zich eerder voor in de richting van verslapping dan verstijving.

Het mannelijke element blijkt uit hoekige en magere vormen (wils- dan wel verstandsoverheersing), door drukkracht, grote lengteverschillen (ambitie, op de wereld afgaan, 'actie') en onregelmatigheid (affectieve onevenwichtigheid).

Bollschweiler breidt het vier-fasen-model van Kienzle uit en bespreekt vervolgens de afzonderlijke leerjaren 9, 10 en 11, tenslotte de leeftijdsperiode 17-20 jaar.

Hoe de ontwikkeling zich uit in het schriftbeeld van kinderen

De Duitse kindergrafologe Gertrud Beschel (1993) verzamelde gedurende twaalf jaren systematisch 128 schrijfontwikkelingsreeksen – van krabbels van 6-jarigen tot handschriften van 15-jarigen. In totaal maakte zij gebruik van 450 handschriften per leeftijdsfase.

In haar schematische overzicht onderscheidt zij zeven fasen (6-15 jaar); wij beperken ons hier tot de eerste vijf fasen (6-13 jaar).

Fase   Schriftuitdrukking

Kernpunten psychische ontwikkeling

I	Rond, gevuld, ijverig. Voor overzien van de ruimte aangewezen op liniatuur. Neiging tot structureren gaat niet boven woordgeleding uit. Nadruk op middenzone. Liniatuur bepaalt uitslag naar boven en beneden. Het streven is het schrijfvoorbeeld te evenaren. Leeftijd: 6-8 jaar; leerjaar: groep 3-4	Leerbereidheid. Op omgeving gericht. Onbewust gebonden aan autoriteit (ingebod in omgeving). Eigenwaarde wordt bepaald door de emotionele instelling van de omgeving
---	---	--

II.	Naast de wil aan de norm te voldoen wordt het plezier in eigen vormgeving merkbaar (verrijking van beginletters). Middenzone houdt nadruk. Sterkere beweging in de bovenlengte. Leeftijd: 7-9 jaar; leerjaar: groep 4-5	Voorstellingswereld wordt opener voor omgeving. Eigenwaardegevoel en houding zijn nog sterk afhankelijk van de omgeving.
III.	Strakker worden van de schrijfbeweging. Groter worden van bovenlengte. Afname van gevuldheid bij gelijktijdige toename van middenzone. Regelafstand wordt gestructureerd. De enkele lijn en een kantlijn zijn voldoende voor oriëntatie. Grotere schrijffrijpheid maakt individuele streektint mogelijk. Schrijfvoorbeeld wordt gevolgd. Eigen schrijfbeweging. Vormvastheid. Bindingskenmerken overheersen. Leeftijd: 9-10 jaar; leerjaar: groep 5-6	Eerste zakelijkheid. Het aangeleerde wordt in beproefde zelfstandigheid toegepast. Evenwicht tussen voorstelling en werkelijkheid.
IV.	Verkregen ruimte-indeling wordt met moeite volgehouden. Nadruk op de beweging. Toename van uitslag (in lengte) en uitdijing (in breedte). Sterke wisseling van schrijfhoek. Onderlengte met onrustige beweging. De streek is kleuriger tot verzadigd. Linkshelling komt vaak voor. Leeftijd: 10-12 jaar; leerjaar: groep 6-8	Bewustworden van verworven zelfstandigheid. Bewust afleggen van autoriteitsafhankelijkheid. Terugvallen in affectief-subjectieve houding. Niet-kritisch eigenwaardegevoel. Verontusting door lichamelijke ontwikkeling
V.	Rustig worden van het bewegingsverloop. Boven- en onderlengte passen zich aan de eigen potentie aan. De middenzone wordt kleiner. Nadruk op de basisstreken (neerhalen). Vormgeving uit zich in gestileerde uiting. Ruimte-indeling lukt bij regels en vlakken (kantlijn en éénlijns-lijnatuur nog wenselijk). Leeftijd: 12-13 jaar; leerjaar: groep 8-9	Verzakelijking van de verhouding tegenover de omgeving. Materiële interesse, kan er nog niet zelfstandig mee omgaan. Bovenpersoonlijke orderingsprincipes krijgen betekenis.

Eigen onderzoek

Wij hebben op twee basisscholen onderzoek gedaan. Op de ene school is, vanaf groep 3, steeds een meisje en een jongen met normale schrijfvaardigheid gevraagd om het pangram "Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op." op ongelinieerd papier te schrijven. Per groep volgen hierna hun resultaten.

Groep 3: meisje boven (rechtshandig), jongen onder (linkshandig); beiden potlood

Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op.
 Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op.
 JEJOP

Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op.
 uet JEJOP

Groep 4: meisje boven (rechtshandig), jongen onder (rechtshandig); beiden blauwe vulpeninkt

Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op.

Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op.

Groep 5: meisje boven (rechtshandig), jongen onder (rechtshandig); beiden blauwe vulpeninkt

Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op.

Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op.

Groep 6: meisje boven (rechtshandig), jongen onder (linkshandig); beiden blauwe vulpeninkt

Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op.

Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op.

Groep 7: meisje boven (rechtshandig), jongen onder (rechtshandig); beiden blauwe vulpeninkt

Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op.

Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op.

Groep 8: meisje boven (rechtshandig), jongen onder (rechtshandig); beiden blauwe vulpeninkt

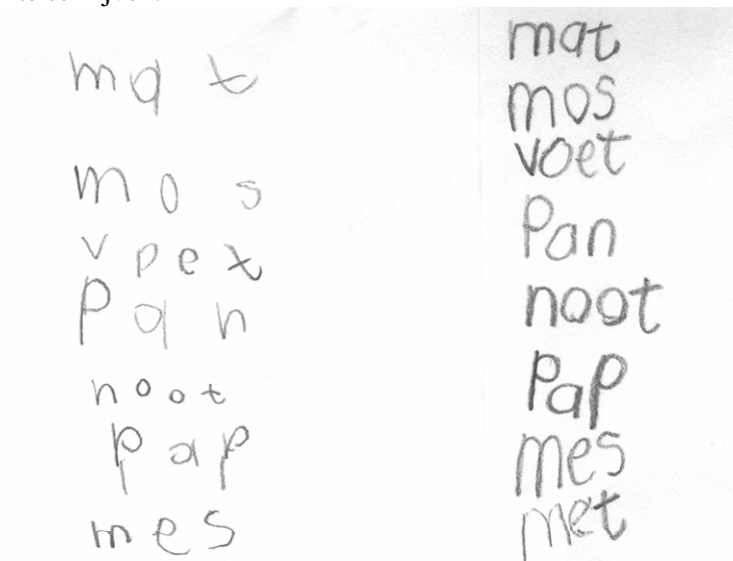
Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op.

Zwijgend bikt Max elf halve croquetjes op.

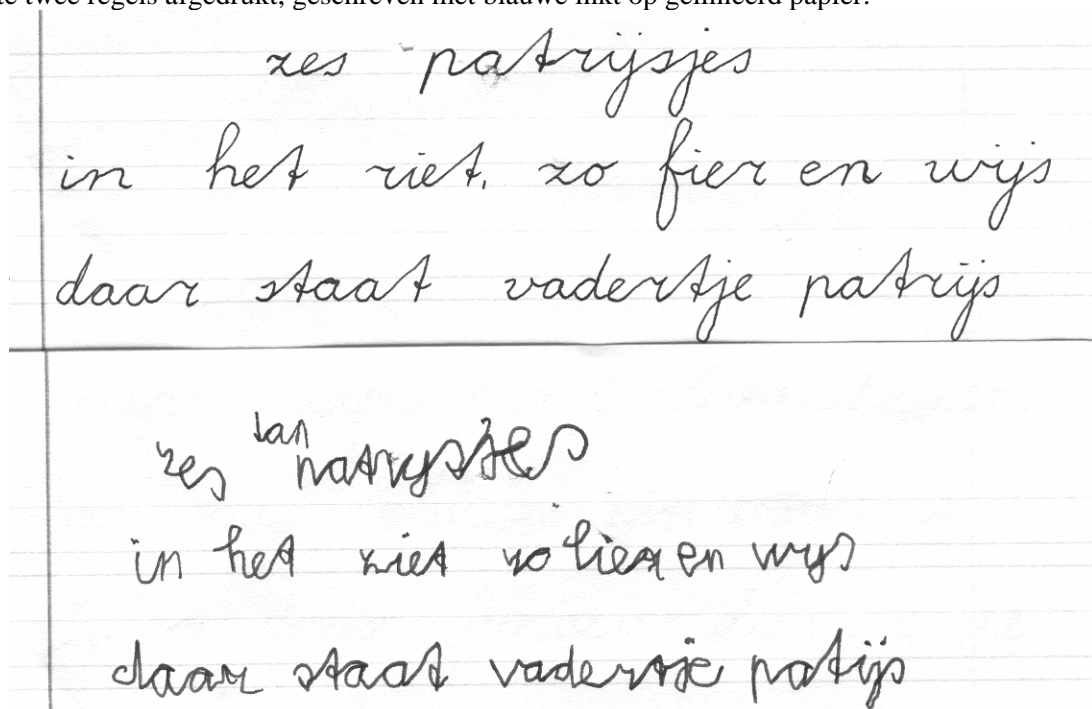
Op de andere school is door de leerkracht per groep steeds een goede en een zwakke schrijftaak uitgekozen. Uit groep 3 wordt van W. (linkerkant) en D. (rechterkant) het eerste deel van hun taak getoond.

Allebei schrijven ze met potlood. W. is een zwakke schrijver. Hij probeert wel goed z'n best te doen, soms 'raffelt' hij het af. Naarmate het aantal woorden vordert, vallen ze steeds groter uit en wordt de kantlijn breder. D. is een sterke schrijver. Zijn schrift is vlot, altijd duidelijk en netjes te lezen. Er is niet gevraagd wat zij er zelf van vonden, omdat ze er tevreden mee zijn en er hun best voor doen om zo goed mogelijk te schrijven.

Uit groep 4 deden M. (boven, meisje) en A. (onder, jongen) mee. Van beiden worden de titel en de eerste twee regels afgedrukt, geschreven met blauwe inkt op gelinieerd papier:

M. schrijft altijd heel keurig en zo ook deze keer. Je ziet wel dat het aan het eind wat slordiger wordt. Mooi, rustig handschrift. Zelf schrijft ze: "het was makelijk en ik vond het leuk". A. heeft veel moeite met schrijven. Zijn fijne motoriek is niet goed. Hij doet wel goed zijn best, maar de letters worden hoekig en het schrift is onrustig.

In groep 5 namen L. (boven, jongen) en E. (onder, meisje) aan het onderzoekje deel. Van beide overschrijftaken worden de eerste twee zinnen weergegeven, met blauwe inkt op gelinieerd papier.

De leerkracht vindt het schrift van L. redelijk. Hij schrijft meestal slordiger. Zijn handschrift is nogal onregelmatig. Zelf vindt hij het middelmatig, het kan nog netter. Het schrift van E. vindt zij netjes want, zoals ze nu heeft geschreven, schrijft ze meestal. E. vindt zelf dat het nog netter kan.

Marijke woont in een boerderij aan een rivertje.

In de verte ziet ze een kasteeltje.

1 Marijke woont in een boerderij aan een rivertje

2 In de verte ziet ze een kasteeltje.

Namens groep 6 is K. (boven, jongen) en Sumit (onder, meisje) gevraagd een tekst over te schrijven, met blauwe inkt op gelinieerd papier. De eerste twee zinnen worden afgebeeld:

1 mijn buurman heet Toon
Hij speelt overal zijn neus in.

2 Daar word ik wel eens boos om.
Dan zingt hij een toentje lager.

Mijn buurman heet Toon.
Hij speelt overal zijn neus in.
Daar word ik wel eens boos om.
Dan zingt hij een toentje lager.

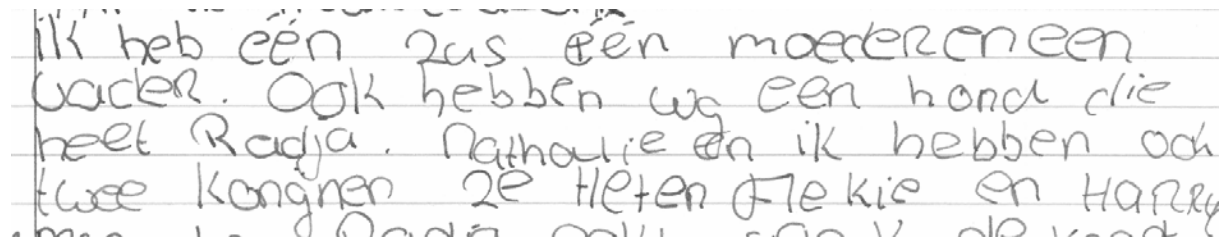
De leerkracht zegt over het schrift van K.: rommelig, sommige woorden zijn onleesbaar, matig geschreven. K. zelf: niet alte netjes, best veel vout, ik vind het meevalen van slordig want ik moes snel zijn.

Over S. schrift staat geschreven: goed leesbaar, ietsjes te klein, in het algemeen ruim voldoende tot goed. S. zelf: Ik vind het best wel netjes.

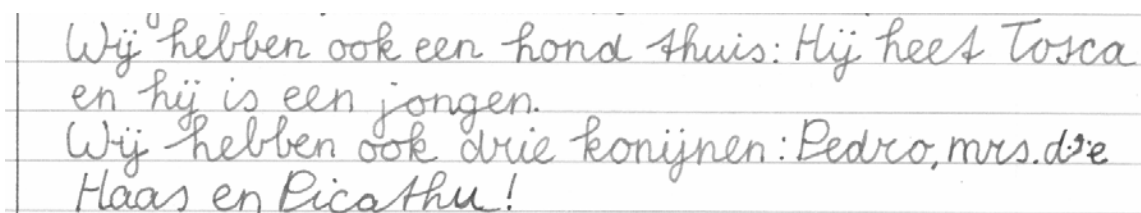
I. (boven, meisje) en J. (onder, meisje) leverden uit groep 7 een verhaal over zichzelf, op normaal gelinieerd papier en met blauwe inkt. Alleen een fragment uit hun tekst wordt hier overgenomen.

I. schrijft alles door elkaar, losse letters en hoofdletters. Hierdoor is het onregelmatig en moeilijk om te volgen. Het is heel moeilijk voor haar om op de lijn te schrijven. Zelf vindt ze dat ze onregelmatig schrijft: "want soms schrijf ik aan elkaar en dan weer los!!!"

De leerkracht is van mening dat J. heel netjes en gelijkmatig schrijft. Niet alle letters (bijv. de leesletters) schrijft ze zoals is aangeleerd, maar dat hoort bij haar handschrift. Mooi handschrift. Zelf oordeelt J., dat zij aan het begin altijd klein schrijft, maar aan het eind is het wat groter! Maar verder vindt zij het wel mooi!

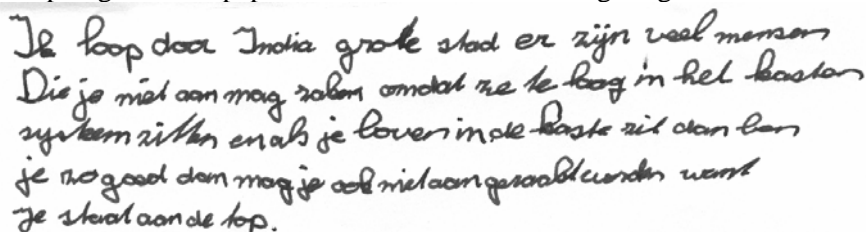

Ik heb een zus een moeder en een vader. Ook hebben we een hond die heet Radja. Nathurie en ik hebben ook twee konijnen 2e heten Flekie en Harry

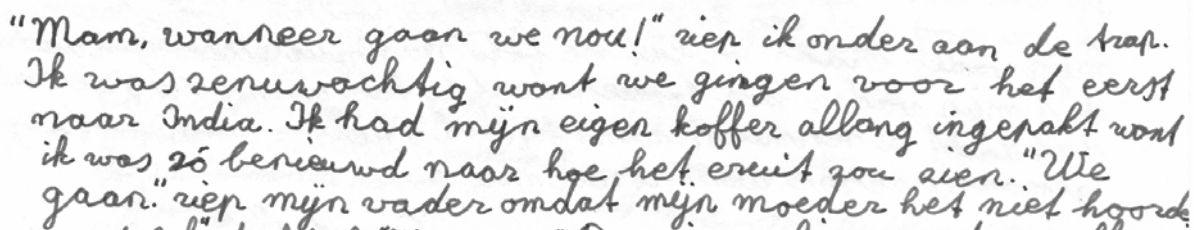
Wij hebben ook een hond thuis: Hij heet Tosca en hij is een jongen.
Wij hebben ook drie konijnen: Pedro, Mrs. d're Haas en Picathu!

J. (boven, jongen) en S. (onder, jongen) zitten in groep 8, schrijven een eigen tekst over India met blauwe inkt op ongelinieerd papier. Hier komen alleen de beginregels in beeld:

Je loop door India grote stad er zijn veel mensen
Die je niet aan mag raken omdat ze te hoog in het kasten
systeem zitten en als je lower in de kast zit dan kan
je nog goed dan mag je ook niet aan geraakt worden want
je staat aan de top.

"India"

"Mam, wanneer gaan we nou!" riep ik onder aan de trap.
Ik was zenuwachtig want we gingen voor het eerst
naar India. Ik had mijn eigen koffer al lang ingepakt want
ik was zo benieuwd naar hoe het eruit zou zien. "We
gaan." riep mijn vader omdat mijn moeder het niet hoorde."

J. beoordeelt z'n eigen handschrift als volgt: "Ik vind het niet goed want ik ga steeds sloddiger schrijven." Na ongeveer tien regels dalen zijn regels steeds meer en wordt de kantlijn veel smaller.

Bij S. blijven de regels recht verlopen; blijft de kantlijn links vrijwel verticaal, de rechter marge ontbreekt nagenoeg steeds.

Wie meer wil weten

Die Handschrift von Kindern und Jugendlichen, Ein graphologischer Leitfaden für Schule und Elternhaus, Robert Bollschweiler, Hitzkirch, 1993

Beiträge zur Psychologie der Kinder- und Jugendschrift, Gertrud Beschel, Hamburg, 1993

Het kinderhandschrift, Ontwikkeling en Beoordeling, L. Hamstra-Bletz, Amsterdam, 1993

Looking on the Bright Side: The 'Dynamic Graphology' of Ursula Avé-Lallemant, Dafna Yalon in: Proceedings of the Sixth Symposium on Graphology (dr. Alice Coleman ed.), Oxford, 1999

Scorelijst puberteitskenmerken, Werkgroep Kinderhandschrift, p/a Nieuwleusen, 2003

De kleine letter 't' in de tijd

Opmerkelijk

Als we aan het 'schoonschrift' van onze ouders of grootouders denken, dan bezit hun kleine 't' een fraai oog. De huidige jeugd doet het doorgaans met minder – een eenvoudig dwarsstreepje. We kunnen ons afvragen of dit onderscheid – toen een oog, thans een streep – wel zo duidelijk is. Bovendien kan de aandacht uitgaan naar de lengte van de neerhaal. Een onderzoek bij in totaal zeventien Nederlandse schrijfmethoden brengt interessante gegevens aan het licht. Ter illustratie:

Van 't Hofs Schrijfcursus (1890): Novoskript (2000):

Een majeure letter

In haar vrucht van 43 jaren spoorwerk wijdt Roseline Crépy een omvangrijk hoofdstuk aan de minuskel 't'. Zij noemt haar een van de belangrijkste, majeure letters van het alfabet. De wezenlijke betekenis is voor haar "La volonté", de wilskracht. Maar liefst 62 verschillende vormen bespreekt ze in een viertal paragrafen: beginhaal, neerhaal, dwarsstreep, model 't'. Een 'kapitale' kleine letter, nietwaar?

Schrijfmethoden door de decennia heen

In het volgende overzicht passeren 17 schrijfmethoden chronologisch de revu. Het gaat hierbij vooral om de lengte van de neerhaal of stok en de kwestie oog-streep. Kijk mee en verbaas u met ons! Gebruikte afkortingen: rh=rechtshelling; st=steil; BL=bovenlengte; MZ=middenzone

<i>Schrijfmethode</i>	<i>Lengte neerhaal</i>	<i>Oog-streep</i>
1. Van 't Hofs Schrijfcursus (1890, rh)	halverwege BL	rond oog, half boven en half onder bovenlijn MZ
2. Van der Laan's Schrijfcursus (1893, st)	hele BL	ovaal linkshellend oog, halverwege MZ
3. Het Schrijfonderwijs i/d Lagere School, Van Katwijk (1902, rh)	halverwege BL	zonder oog, halverwege MZ
4. De Loopende Hand, Hoogenboom e.a. (1910, rh)	halverwege BL	rond oog, tegen bovenlijn van MZ aan
5. Blokschrift, Schalij (1927, st)	halverwege BL	streep, op bovenlijn van MZ, rechts van neerhaal
6. Eerst duidelijk ..... dan snel, Tazelaar e.a. (1931, st)	tweederde BL	streep, begint op bovenlijn van MZ rechts van neerhaal, gaat schuin omhoog
7. De Pen, Rombouts (1949, rh)	driekwart BL	zonder oog, halverwege MZ, begint links van neerhaal
8. Ritmisch Schrijven, Engelhart e.a. (1955, rh)	eenderde BL	streep, op bovenlijn van MZ, links en rechts van neerhaal
9. Eerst lezen dan schrijven, Van Oudshoorn e.a. (1960, rh)	halverwege BL	streep, begint op bovenlijn van MZ rechts van neerhaal, gaat schuin omhoog
10. Schrijven op psychomotorische grondslag, V.d. Pavert e.a. (1978, rh)	halverwege BL	ovaal, linkshellend oog, tegen bovenlijn van MZ aan

11. Schrijftaal, Van Gils-de Bonth e.a. (1984, rh)	halverwege BL	streep, op bovenlijn van MZ, links en rechts van neerhaal
12. Schrijven i/d basisschool, Van Engen (1987, rh)	halverwege BL	rond oog, tegen bovenlijn van MZ aan
13. Handschrift, Hettinga e.a. (1988, rh)	tweederde BL	streep, boven bovenlijn van MZ, links en rechts van neerhaal
14. Mijn eigen handschrift, Lindeman e.a. (1996, rh)	tweederde BL	ovaal, linkshellend oog, tegen bovenlijn van MZ aan, gaat door beginhaal heen
15. Pennenstreken, Van Gils (1997, rh)	halverwege BL	streep, op bovenlijn van MZ, links en rechts van neerhaal
16. Schrijf actief, Van Damme (1999, rh)	halverwege BL	streep, op bovenlijn van MZ, links en rechts van neerhaal
17. Novoskript, Baan e.a. (2000, rh)	tweederde BL	streep, begint links van neerhaal op hoogte van bovenlijn van MZ, gaat schuin omhoog

Enkele conclusies

Neerhalen

Bij tien schrijfmethode reikt de neerhaal of stok tot halverwege de bovenlengte. In één geval is de neerhaal even lang als de lus-/stokletters, eenmaal komt hij tot driekwart hoogte, viermaal tot tweederde hoogte en eenmaal tot eenderde hoogte. In de loop van de tijd blijkt er een duidelijke voorkeur voor een neerhaal die de halve bovenlengte bezit.

Oog of streep

Bij acht schrijfmethode wordt de 't' met een 'oog' (ook wel 'knoop' genoemd) geschreven, dat is te zeggen: zes bieden een open oog aan, terwijl twee andere dit weglaten. De vorm (rond, ovaal), maar ook de plaats van het oog blijkt te variëren.

De overige negen methode gaan uit van een 'streep'. Opnieuw zien we diverse verschillen wat betreft hoogte (valt samen met bovenlijn van middenzone, of daar boven), plaats (ten opzichte van neerhaal), richting (6x horizontaal, 3x schuin omhoog).

De kleine letter 't' heet voor wilskracht te staan. In onze vaderlandse schrijfmethode is haar vorm in elk geval weinig standvastig. De lengte van haar neerhaal en de vorm van haar ophaal (oog of streep) blijken zeer veranderlijk. Alsof de persoonlijke voorkeur en de smaak van de auteur de doorslag geeft. Bij de 't' met open oog is sprake van een doorgaande schrijfbeweging; bij de t-streep dient deze beweging op enig moment te worden onderbroken om alsnog de streep te schrijven.

Geraadpleegd

L'Interprétation des lettres de l'alphabet dans l'écriture, I. Les Minuscules, R. Crépy, Neuchâtel, 1992
Schrijfmethode in de 20e eeuw, ademen ze een tijdgeest en mensbeeld?, D. Schermer, Zevenaar, dec. 1999 (zie cd-rom)

De unieke letter 't', zie gelijknamige bijdrage in dit boek

Het puntje op de i

Opmerkelijk

De gezegdes over de i-punt zeggen al veel:

- Hij zet de puntjes op de i* - hij is heel nauwkeurig
- hij legt tot in detail uit
- hij maakt iets helemaal af
- Alles is er tot in de puntjes* - alles is keurig in orde, tot aan de kleinigheden toe
- Als puntje bij paaltje komt* - als het erop aankomt; als het ogenblik van handelen aangebroken is
letterlijk: als het puntje boven het paaltje (de neerhaal van de letter i) gezet wordt

Er bestaat zelfs een thriller, die over een i-punt gaat! Zijn eigen wijze van maken van de i-punt wordt de dader uiteindelijk fataal. Hij maakte de i-punt namelijk vanuit een dikke stip met een haaltje naar boven: “de staart van de punt wees recht omhoog, zodat het geheel op een vallende waterdruppel leek”.

De duivelstraan van Jeffery Deaver

Omschrijving

In ons alfabet kennen we drie letters waar losse punten bij horen: de i, j en ij. In het woordenboek staat als uitleg voor punt: stip, spikkel. Boven het ‘paaltje’ van de i wordt nog een stip of spikkel gezet.

Trema’s zijn verwant aan de i-punt. De punt aan het eind van een zin is een verhaal apart.

De i-punt wordt ook boventeken genoemd. Hij komt in de bovenste van de drie handschriftzones voor.

Grafologen kijken wáár de punt boven de i gezet is, welke vorm deze heeft gekregen en met welke kracht de stip gemaakt is. Het is van belang om te kijken óf en in welke mate de i-punt bij de rest van het handschrift past. In samenhang met de andere schriftkenmerken kan de i-punt bevestigend, versterkend, afzwakkend of als op zichzelf staand symbool verwerkt worden.

De punt op de i, j, en ij vergroot de leesbaarheid van een handschrift.

Een beetje geschiedenis. De punt op de kleine letter i stamt uit de Middeleeuwen om te voorkomen, dat twee letters ‘ii’ (bedoeld als ‘ij’, want voor de ‘j’ bestond nog geen apart teken) naast elkaar voor een ‘u’ werden aangezien en om duidelijkheid te geven bij ‘ui’ en ‘iu’.

Het is wonderbaarlijk op hoeveel manieren de punt op de i gezet kan worden, variërend van een iel spikkeltje tot een forse streep. We geven eerst een aantal verwoorde variaties:

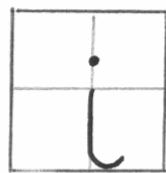
- Op de aangeleerde plaats (“Schrijven in de basisschool”: het streepje is 4 mm. en de punt wordt er 1mm. boven gezet)
- Nauwkeurig gezet
- Slordig erboven geslingerd
- Snel gezet en toch op de juiste plaats
- Snel gezet en willekeurig geplaatst
- Tot streepje geworden
- Als komma gevormd
- Dicht boven de i-neerhaal
- Hoog boven de i-neerhaal, soms zwevend
- Boven de volgende letter gezet
- Boven de vorige letter gezet
- In één beweging met de volgende letter verbonden
- In één doorgaande beweging als het woord klaar is, achteraf gezet
- Twee puntjes op de i
- De twee puntjes van de ij tot een streepje geworden
- Geen punt op de i
- Van de punt wordt een tekeningetje gemaakt, bijvoorbeeld een rondje, hartje of halve maan

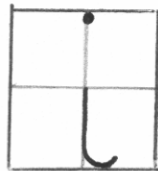
vragen op de basisschool. De plaats van de i-punt wordt niet aangeleerd. De leerlingen doen soms ook aan de i-punt mode mee, bijvoorbeeld door er een rondje van te maken.

Samenvattend

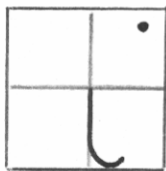
De i-punt is veelvormig en diakritisch (onderscheidend). Een leuk *punt* om aandacht aan te schenken! Het verschil in hoogte en plaats wordt in dit overzicht duidelijk gemaakt.

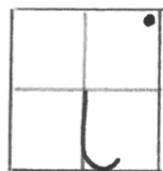
precies

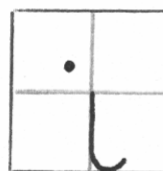
hoog

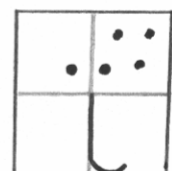
vooruit

vooruit
én hoog

achter

onregel-
matig

Wie meer wil weten

Entwicklungsstadien des Schulalters im Spiegel der Schrift – Duits naar J. Peugeot, Leer, 1992, blz. 76,77

Praktijkboek Grafologie – Th. Stienstra, Ermelo, 2000, blz. 168 e.v., met illustraties

50 Eeuwen schrift – Ben Engelhart & Frans de Clercq, Utrecht, 1965

Der kreisförmige i-Punkt, Augusto Vels in: Angewandte Graphologie und Persönlichkeitsdiagnostik, Jg. 50/1, April 2002; eerder in: Graphology Nr. 56, April 2001

De unieke letter 't'

Opmerkelijk

Wanneer men spreekt over de grafologie, dan spreekt men over de letter 't'. Iedereen is het over haar betekenis eens. De t-streep staat voor wilskracht, vastberadenheid en de mate waarin een mens zich doelen stelt. Dat beweert althans de Franse grafologe Roseline Crépy. Zij wijdt in haar boek een hoofdstuk van maar liefst 30 pagina's aan de 't', die zij "een waarlijk unieke letter" noemt. Dat Crépy hierin niet alleen staat, mag blijken uit de studie van Hargreaves en Wilson. In hun compendium vermelden zij maar zelfs 69 verschillende t-letters. Er komt bijvoorbeeld een eurovormige 't' in voor, die op pseudo-vriendelijkheid zou wijzen. Een golfvormige t-streep zou blijk geven van gevoel voor humor en grappen.

Jacqueline Peugeot, ook een Franse schrijfpsychologe, vindt de t-strepen belangrijk voor grafologen. Zij merkt op dat deze strepen ('barres') eerder veranderen dan bijvoorbeeld de letters 'm' en 'n'. In de loop van de schooljaren zien we de aangeleerde 't' veranderen en neemt het percentage 'volgelingen' steeds verder af. In groep 3 zijn 76 van de 100 kinderen het voorbeeld nog trouw, in groep 4 nog 71, in groep 5 nog 62, in groep 6 nog 56, in groep 7 nog 48 en in groep 8 nog maar 33 van de 100 kinderen. Soms wordt deze letter niet met een dwarsstreep geschreven, maar met een oogje of lusje.

We hebben in een dozijn schrijfmethoden, die tussen 1890 en 1996 in ons land verschenen, de letter 't' bekeken. Enkele uitkomsten:

- vijf methoden geven een 't' met een open oogje (op verschillende hoogte, met verschillende vorm), twee zonder oogje;
- twee methoden geven de t-streep rechts van de stam, bij twee andere is ze links en rechts in balans (bij de ene op middenzonehoogte, bij de andere daarboven);
- drie methoden geven de t-streep ook rechts van stam, maar hier loopt ze schuin omhoog in plaats van horizontaal.

Het is daarom belangrijk, dat we weten met welke methode het kind heeft leren schrijven. Dan pas is het mogelijk om eventuele veranderingen van het schoolvoorbeeld in het individuele handschrift op te sporen.

Heb je bij de fonts van je computer wel eens op de vorm van de letter 't' gelet? Van enkele lettertypes geven we hierna een voorbeeld:

Times New Roman:	t
Arial:	t
Courier New:	t
Verdana:	t
Lucida Handwriting:	t

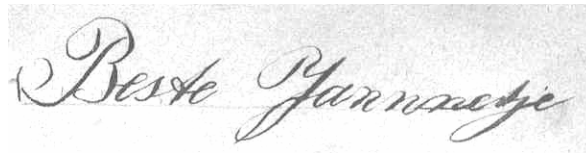
Bij schrijftherapie wordt mensen, die kampen met een verslaving (alcohol, roken, drugs), aangeraden om dagelijks een stukje te schrijven. Zij moeten dan de t-streep veel nadruk geven. De achterliggende gedachte hierbij is dat zij meer wilskracht opdoen om van hun probleem af te komen.

Walt Disney (1901-1966) kennen we van onder andere de tekenfilms Mickey Mouse, Bambi, Alice in Wonderland, The 101 Dalmatians, Mary Poppins, maar ook Disneyland. De man die toneelspeler wilde worden, werd een beroemd tekenaar en cineast. Hij schreef z'n t-strepen hoog, zelfs boven de stam. Voor de interpretatie van deze letter – door een in kinderschrift gespecialiseerd grafoloog – zijn de veranderingen ten opzichte van de schoolse 't' niet los te zien van het totale schriftbeeld. Zoals steeds vormen ze een weerspiegeling van het geheel. Het is net als bij 'lichaamstaal': één enkele waarneming kan nooit volstaan om tot een verantwoorde uitleg te komen!

Omschrijving

De letter 't' kent in onze schoolschrijfhistorie twee vormen.

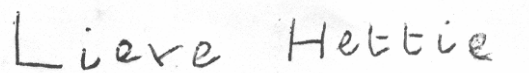
De oudste vorm (1890) begint met een dunne ophaal, vervolgt met een dikkere neerhaal, gaat verder met een ophaal die een open of gesloten oogje vormt, om zich als eindhaal met de volgende letter te verbinden. De ophaal en de neerhaal fungeren hierbij als steunpunten voor het te schrijven oogje. Een voorbeeld uit een poesiealbum van 1911:

Al eerder is opgemerkt, dat dit oog of lusje bij verschillende schrijfmethoden kan variëren – zowel wat betreft zijn grootte als zijn plaats.

De nieuwere vorm dateert bij ons pas sinds de schrijfmethode “Blok schrift” van Schaly (1927). Bij het niet-verbonden schrift ontbreekt de beginhaal. Deze letter begint met een neerhaal en wordt gevolgd door een dwarsstreepje.

Een voorbeeld uit een poesiealbum van 1954:

Afhankelijk van de methode loopt dit streepje horizontaal of schuin omhoog, kruist het de neerhaal hoger of lager, staat het rechts of aan beide zijden van de stam. Een verbindende eindhaal ontbreekt of wordt achteraf aangelapt.

Toepassing

Om het gericht kijken naar kinderschrift te vergemakkelijken, hebben we een analysemodel voor beide vormen van de ‘t’ ontwikkeld. Het is wel van groot belang het schoolvoorbeeld bij de hand te hebben. *Onderstreep alléén* wat afwijkt in vergelijking met het schoolvoorbeeld!

Letter ‘t’ met oog

Ophaal aan begin:	wel – geen
Lengte van neerhaal:	langer – korter
Richting van neerhaal:	linkshellend – steil – rechtshellend
Vorm van oog:	open – dicht
Plaats van oog:	hoger – lager
Verbindingshaal aan eind:	wel – geen

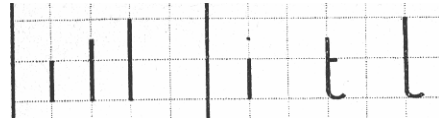
Letter ‘t’ met streep

Ophaal aan begin:	wel – geen
Lengte van neerhaal:	langer – korter
Richting van neerhaal:	linkshellend – steil – rechtshellend
Plaats van streep:	hoger – lager
Richting van streep:	recht – stijgend – dalend
Lengte van streep:	langer – korter
Streep t.o.v. neerhaal:	zelfde aan weerskanten – alleen links – alleen rechts
Druk streep t.o.v. neerhaal:	lichter – zwaarder
Verbindingshaal aan eind:	wel – geen

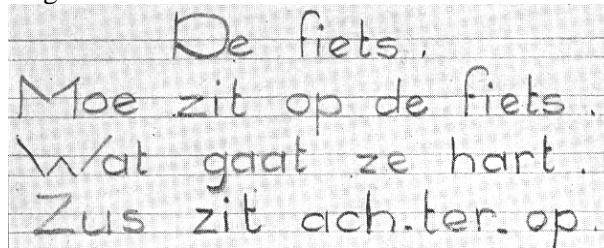
Praktijk

Normaal gesproken schrijven we de t-streep van links naar rechts. Met welke hand schrijf je zelf? Als dit de linker is, dan zul je deze streep vermoedelijk van rechts naar links trekken. Is dat bij jou ook zo? Laten we het voorgaande analysemodel eens toepassen op een paar regels handschrift van een kind. Dit kind zat in 1939 in de eerste klas van een lagere school en schreef volgens de blok schriftmethode van Schaly.

De letter 't' is zo angeleerd:

Wat valt ons op aan deze letter? De stam staat rechtop en heeft een normale lengte. Het dwarsstreepje staat precies op de bovenlijn van de middenzone (veelal i-hoogte genoemd); het loopt horizontaal, is kort en staat rechts van de stam. Bovendien is er geen drukverschil tussen stam en dwarsstreepje. Het kinderschrift laat het volgende zien:

In het stukje opstel zien we zes t-letters. Hun lengte en de stand van hun stam is vrijwel steeds gelijk. Hun dwarsstreepjes staan weliswaar rechts en zijn allemaal kort, maar hun hoogte en richting varieert zichtbaar – eenmaal op i-hoogte, driemaal er net boven, eenmaal er wat verder boven, en eenmaal zowel hoger als stijgend. Natuurlijk bevindt dit eersteklassertje zich nog in de fase van het aanvankelijk schrijven en ontbreekt de 'routine' nog. Niettemin vertoont het al iets eigens – het dwarsstreepje wat hoger en stijgend.

Wie meer wil weten

Erkenne dein Kind in seiner Handschrift, M. Lesourd, Bern/München, 1967

Better Understanding Your Child Through Handwriting, D. Grayson, La Grange, 1981

A Dictionary of Graphology, the A-Z of your Personality, G. Hargreaves/P. Wilson, London/Boston, 1983

Guide To Children's Handwriting, Exploring Personality, Behavior and Aptitude Through Handwriting Analysis, R. Hayes/M. DeLapp, s.l., 1991

Entwicklungsstadien des Schulalters im Spiegel der Schrift, J. Peugeot/M. Martischang, Wien, 1992
l'Interpretation des lettres de l'alphabet dans l'écriture, part I "Les Minuscules, R. Crépy, Lausanne, 1992

Compendium Grafologie, T.M. Halbertsma/J.M.J. Klementsichs-van Hövell tot Westerflier, Aerdenhout/Hattem, 1996

Schrijfmethoden in de 20e eeuw, ademen ze een tijdgeest en mensbeeld?, D. Schermer, Zevenaar, 1999 (zie cd-rom)

Overschrijven. Jan is bij oom hij eet ijs
oom zit op een bank wie rijner nog meer Suus en Zus.
Zus knipt op de grond, maar Suus springt rond.
Suus heeft haar ijsje al op. Wat smaakt dat lekker.
Mmm! Dat is nog eens smullen.
Dan schreeuwde Jan: "O kijk eens oom."

Meisje van 11 jaar en 3 maanden met unieke t's

HOOFDLETTERS

Opmerkelijk

Tijdens een bijeenkomst van de Werkgroep Kinderhandschrift (WK) stond het schrift van een 16-jarige jongen ter bespreking. Er ontspoon zich een discussie over de hoogte van zijn (kortere) hoofdletters in verhouding tot zijn (langere) kleine bovenletters. Het leidde tot dit hoofdstuk dat allerlei wetenswaardigheden over hoofdletters wil doorgeven.

Enige historie over hoofdletters

Hoofdletters worden ook wel majuskels, kapitalen of bovenkastletters genoemd. Zij onderscheiden zich van de kleine letters, minuskels of onderkastletters.

Oorspronkelijk werden er vooral hoofdletters gebruikt. We hoeven maar te herinneren aan de Romeinse inscripties en formele teksten. Ook zal bekend zijn, dat Rudolf Steiner, stichter van de Vrije School, bij het lees- en schrijfonderwijs uitgaat van hoofdletters. Pas in het tweede leerjaar, groep vier van onze basisschool, volgen bij hem de kleine letters. In andere basisscholen worden daarentegen eerst de kleine letters centraal gesteld bij het aanvankelijk lezen en schrijven en pas vanaf groep vier worden de hoofdletters aangeleerd.

Het ‘Groene boekje’ over hoofdletters

Hoofdletters moeten volgens de ‘Woordenlijst Nederlandse taal’ (het nieuwe ‘Groene boekje’) in heel wat schrijfsituaties worden gebruikt. Om ze kort op te sommen:

1. Het eerste woord van een zin.
2. Personen en zaken die als heilig worden beschouwd, zoals het Opperwezen.
3. Aanduidingen van vorstelijke personen, staatshoofden en kabinetsleden, voorzover hun functie wordt aangeduid, zoals de Koningin.
4. Persoonsnamen, zoals mevrouw De Jong, de heer J. van der Velde.
5. Aardrijkskundige namen, namen van hemellichamen, gebouwen en vervoermiddelen, zoals Brussel, de Poolster, Titanic.
6. Namen van talen en dialecten, zoals Brabants, Franstalig, Indogermaans.
7. Namen van feestdagen, tijdperken en historische gebeurtenissen, zoals Koninginnedag, Hemelvaart (maar hemelvaartsdag), de Middeleeuwen (maar middeleeuws), de Tweede Wereldoorlog.
8. Namen van organen, instellingen, verenigingen, diensten, bedrijven, enz., zoals Europese Unie, het Rijk, Koninklijke Marechaussee.
9. Afkortingen van wetten en regelingen: AOW, CAO-overleg.

Merkwaardige hoofdlettergebruiken

Soms worden hoofdletters binnen woorden geschreven, zoals ‘aRm’. In het ‘Compendium Grafologie’ stelt T.M. Halbertsma, dat dit in het algemeen een teken van opwinding betekent. Het moet volgens hem als ‘betrekkelijk oprecht’ worden uitgelegd.

Het komt ook voor, dat iemand louter hoofdletters schrijft. Waar normaal gesproken een hoofdletter hoort te staan, is deze dan extra groot geschreven. Een reden voor zulk kapitaal schrift kan zijn: het is makkelijk en leesbaar, terwijl het kleineletterschrift kriebelig en lastig leesbaar is. Bovendien kunnen er andere problemen meespelen, bijvoorbeeld zenuwreuma (fibromyalgi).

Schrijfmethoden over de lengte van hoofdletters

Het gaat ons hier alleen om de verhouding in hoogte tussen hoofdletters (A, B, C enz.) en kleine letters in de bovenzone (b, h, k enz.). Buiten beschouwing blijft dus de vergelijking wat betreft vereenvoudiging, verrijking (met bezitpunt, krul of vlag), de stand (hellingshoek) en het al of niet verbonden zijn van de hoofdletter met de erop volgende kleine letter.

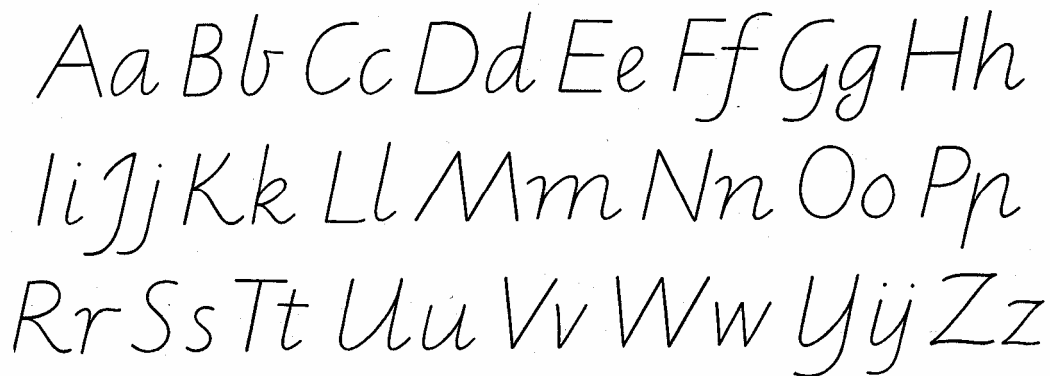
In de loop van ruim een eeuw blijken vrijwel alle schrijfmethoden eenzelfde lengte aan te geven voor zowel majuskels als minuskels:

* Van 't Hofs Schrijfcursus (1890)

* Van der Laan's Schrijfcursus (1893)

- * Het Schrijfonderwijs in de Lagere School, Van Katwijk (1902)
- * De Loopende Hand, Hoogenboom & Moerman (1910)
- * Blokschrift, SchaliJ (1927)
- * Eerst duidelijk, dan snel, Tazelaar, Matthijsse, Evers (1931)
- * De Pen, Rombouts (1948)
- * Eerst lezen, dan schrijven, Van Oudshoorn (1960)
- * Schrijven op psychomotorische grondslag, Van de Pavert (1978)
- * Handschrift, Hettinga (1988)
- * Mijn eigen handschrift, Lindeman (1996)
- * Novoskript, Baan (2000)
- * Schrijven leer je zo! Schweitzer (2002)

Volgens ons onderzoek blijkt er slechts één methode te zijn geweest, waarbij de hoofdletters zichtbaar korter zijn dan de bovenzoneletters: Ritmisch Schrijven van Engelhart & Brand (1955). :

We kunnen dus aannemen, dat nagenoeg iedereen in de Nederlandse samenleving hoofdletters heeft leren schrijven, die even hoog zijn als de bovenzoneletters.

Wat zegt de grafologie over hoofdletters?

De hoofdletter staat, net als het persoonlijk voornaamwoord 'I' in het Engels, voor wat Elisabeth Wolters (1960) noemt "een bewust-vergrote vorm van het kleineletterwoord 'ik'". Een majuskel spreekt altijd van het zich meer bewust zijn van de dingen. Het is dan ook geen toeval, dat de kapitaal in de geschiedenis is toegevoegd aan wat 'belangrijk' ofwel hoofdzaak is. Verder is de hoofdletter een symbool en uitdrukking van wat we in en om ons heen belangrijk vinden.

In zijn boek 'Grafologie als karakterisering van mensen in hun handschrift' (1986) wijdt Tom Kuiper een heel hoofdstuk aan de hoofdletter. Ze symboliseert voor hem positief het gevoel van eigenwaarde, zelfbevestiging, negatief van arrogantie.

Als de hoofdletters duidelijk groter zijn dan de bovenzoneletters, zoals 'k' en 'l', dan zouden we volgens Kuiper te maken hebben met zelfbewuste mensen, die ijdel, trots en zeker niet sober zijn. Zijn de hoofdletters juist kleiner dan het overige schrift, dan zou de schrijver bescheiden zijn en heeft deze er geen behoefte aan om op te vallen. Zo iemand heeft vermoedelijk weinig zelfvertrouwen.

Hoofdletters – een veelzeggend onderwerp dus!

Geraadpleegde literatuur

- Wat doet de grafoloog? Elisabeth J.W. Wolters, Amsterdam, 1960
- Grafologie als karakterisering van mensen in hun handschrift, Tom Kuiper, Deventer, 1986
- Compendium Grafologie, T.M. Halbertsma & J.M.J. Klementsichsch-van Hövell tot Westerflie, Aerdenhout, 1996
- Woordenlijst Nederlandse taal, Nederlandse Taalunie, Den Haag/Antwerpen, 1997
- Schrijfmethoden in de 20^e eeuw, D. Schermer, Zevenaar, 1999 (zie cd-rom)

PRAKTISCHE PRIKKELS

Pre-scriptie oefeningen

Oefeningen ter voorbereiding op of ondersteuning van de schrijfbeweging, inclusief de bevordering van de samenwerking van beide hersenhelften

Naar eigen inzicht en afhankelijk van de situatie en ontwikkelingsfase van de leerling(en) kunnen deze oefeningen wel/niet met muziek (CD, lied, opzegversje), groepsgewijs of individueel, als warming-up voor de schrijfles of als doel op zich, door de leerkracht begeleid, op een kaart gezet als zelfstandige oefening, langzaam of snel gebruikt worden. Per kind, groep, interesse en situatie kunnen ze aangepast worden. Met andere woorden de onderstaande oefeningen moeten nog aangekleed worden (door een afbeelding, gebeurtenis, verhaal).

Ga in een kleine spreidstand staan:

1. armen gestrekt opzij en dan rondjes draaien; van kleine rondjes naar grote en weer terug. Daarna beide armen even langs het lichaam laten bungelen. Daarna de armen om de beurt.
2. armen gestrekt naar voren en dan als nr. 1. Arm voor arm kan daarna.
3. met beide armen cirkelen; 3x linksom en 3x rechtsom. Probeer de cirkel steeds groter te maken, zodat je op je tenen gaat staan om hoger te komen en door je knieën zakt om bijna de grond te raken.
4. met beide armen cirkelen, maar nu gaat de linkerarm linksom en de rechterarm rechtsom. De ene keer gaan de beide armen eerst naar boven en de volgende keer onderlangs. Het beginpunt is met beide handen op borsthoogte.

Door deze oefeningen worden de schouders beweeglijker. Let vooral op de schouder van de niet voorkeursarm. Deze zit bij 5-jarigen soms al vast!

Kijk welke leerling stevig staat en wie er wankelt. Speel daar weer op in door bijvoorbeeld bomen bij harde wind/ storm na te doen. Laat je niet omverblazen!

5. maak met beide handen een golfbeweging van links naar rechts. Laat het visje weer terugzwemmen. Kan je vis ook naar boven/ beneden zwemmen?
6. beide handen omhoog houden en zogenaamd een touw naar beneden trekken. Stevig vastpakken! Varieer daarna in de afstand tussen beide handen.
7. laat met twee handen regendruppeltjes naar beneden vallen. Nu regent het op je buik, gezicht, vloer, tafel, etc. De vingermotoriek wordt bevorderd, evenals het tactiele ervaren.
8. de linkerhand hoog en de rechterhand laag houden. Laat ze tegelijk langzaam van plaats ruilen. Als het lukt, het tempo opvoeren.
9. twee vuisten ballen, 3 tellen aanhouden en dan uitademen en de handen van je afgooien.
10. beide schouders 3x naar voren en daarna naar achteren draaien. ellebogen tegen de zij leggen en dan de onderarmen draaien. polsen draaien, 3x rechtsom en 3x terug; de ene linksom en de andere tegelijkertijd rechtsom. afspreken of de rondjes naar boven of naar beneden beginnen; dat afwisselen.

Zittend of staand:

11. tik met je duim de andere vingerkussentjes aan dezelfde hand aan. Hand voor hand. kun je beide duimen ook tegelijk laten werken?
12. leg beide handen op tafel en til iedere vinger apart op en leg weer neer. Sla nu steeds een vinger over en doe de andere vingers op de terugweg hoog en weer laag. Kun je dit ook met ogen dicht? (geldt voor veel oefeningen). Beide duimen tegelijk optillen en weer neerleggen, beide wijsvingers en zo het rijtje langs. De ringvingers zijn moeilijk! Geef je vingers een nummer van 1-10 en til de nr. 3 op, nr. 7 etc. Nr. 5 én nr. 8, nr. 2 én nr. 6, bijvoorbeeld.
13. leg beide handen met de binnenkant naar boven op tafel, draai ze om, maak een vuist en leg ze weer met de binnenkant naar boven neer. Het helpt om erbij te zeggen wat je doet: open-dicht-vuist-dicht. als het je lukt, kun je het steeds sneller proberen.

14. beide handen op tafel, op je schouders, op je buik en weer op tafel. "Tafel, schouders, buik, tafel".
15. ga stevig staan. Terwijl je langzaam inademt gaan je armen omhoog tot je heel lang bent. Tijdens het uitademen de armen weer langzaam laten zakken.

Evenwicht is een belangrijke factor! Zelfs ter voorbereiding op het schrijfproces.

- Kun je op één been staan? Op welk het langst? Helpen je armen erbij?
- Kun je op je linkerhand en linkervoet staan? Het rechterbeen niet op het linker leggen. Probeer het nu eens op je rechterkant. Wat gaat makkelijker?
- Schommelen op je gat met de handen om de knieën.

Links-rechts

1. wijs met je linkerhand je linker oor, je neus, etc. aan Ga zo het lichaam langs.
2. wijs met je rechterhand je rechter oor, je neus, etc. aan. Tot en met je kleine teen.
3. pak met je linkerhand je rechter oor vast, wijs naar je rechter oog, rechter wenkbrauw etc.
4. pak met je rechterhand je linker hak, wijs naar je linker grote teen en zo verder.
5. maak pas op de plaats en hef je knieën daarbij hoog op. Kun je dat ook met je armen wijd/strak naast het lijf of voorwaarts meebewegend?
6. net als nr. 5, maar nu tik je met je linkerhand je rechter knie aan als die omhoog komt. Lukt vast ook met de linkerhand en de rechter knie. Nu om en om! Het is helemaal geslaagd als je dat al lopend kunt.
7. een hand aan je neus en een hand middenachter je hoofd. Laat de handen nu van plaats ruilen, door midden over je hoofd te gaan. Niet smokkelen langs je oor.
8. je linkerwijsvinger tikt op de tafel en je rechterwijsvinger glijdt tegelijkertijd langs de tafelrand heen en weer. Dat kan ook met een tikkende rechterwijsvinger en een glijdende linkerwijsvinger.
9. sla met je linkervuist op tafel en daarna twee keer met je rechter. Zoek een ritme dat goed gaat, zodat je er niet meer bij na hoeft te denken. Wissel van handopdracht. Dit kun je ook met je stampvoeten doen: Links-stamp-rechts-stamp-stamp!

Algemeen

- het nalopen van een vorm. Driehoek, vierkant, cirkel, bijenraat. Later kun je zo'n (kleinere) vorm met je vingers nalopen. Of met een balletje langs/over een hoepel.
- maak je zo lang mogelijk! Hoe klein kun je je maken?
- klapselletjes
- loop-klapoefeningen, bijvoorbeeld: loop een vierkwartsmaat en geef steeds op de eerste tel een klap. Variatie: Tik de grond aan op de eerste tel, etc.
- buiten spelen!

Er zijn nog vele oefeningen te beschrijven en te bedenken. Dit is een handreiking en bloemlezing uit vele methodes en lezingen. O.a. Schrijfdans, Schrijven zonder pen en Novoskript geven vele bewegingsideeën.

Het belangrijkste is, dat de kinderen **bewegen**, hun bewegingen onder controle leren krijgen en met plezier bezig zijn. Dan hebben we een goede *basis* gelegd voor het schrijfonderwijs.

Potloodklimmen als 'bewegingstussendoortje' (H. Schweitzer)

Schrijfpatronen

Het oefenen van schrijfpatronen kent enkel voordelen:

- Het ondersteunt de ontwikkeling van de motoriek
- Het bevordert het maken van een doorgaande beweging
- Ze zijn leuk om te doen
- Ze zijn mooi om te zien
- Ze kunnen in alle richtingen geoefend worden; van links naar rechts, diagonaal, ploegend, rond, een willekeurige vorm volgend
- Het ondersteunt de durf om op papier te bewegen
- Ze stimuleren het doorzettingsvermogen
- Door de variaties zijn ze nooit saai; varieer onder andere in kleur en grootte
- Ze kunnen eventueel door rijmpjes en/of muziek ondersteund worden
- De leerlingen werken er met plezier aan
- Spelling speelt nog geen rol
- Alle leerlingen kunnen op eigen wijze schrijfbewegen; het eigen ritme blijft of wordt weer ontdekt
- Het niveau kan aangepast worden; na proberen te schrijven, de leerkracht maakt het begin en de leerling maakt de rij verder af, zelfstandig werken
- Er is afwisseling tussen rond en recht. Later ook samen in één patroon
- De ronde bewegingen kunnen een ontspannen bewegen bevorderen en de rechte schrijfpatronen dienen en passant de concentratie
- Verschillende materialen kunnen gebruikt worden; spons, krijt, kwast, wasco, (kleur-, timmermans-) potlood, stift met dikke of dunne, platte of ronde punt, etcetera
- Goede voorbereiding op het verbonden schrift
- Bruikbaar van groep 1 tot en met 8
- De creativiteit van leerkracht én leerling wordt aangesproken
- Er kunnen nieuwe patronen en schrijfbewegingen bedacht worden; een doorgaande rij van de eigen naamletter bijvoorbeeld

Op de bladzijden hierna volgen de basispatronen (als voorbeeld, niet om over te trekken!), waar je naar hartelust mee kunt variëren.

De Stichting Haenen-van der Hout en Schrijfdans maken ons erop attent, dat het woord 'schrijfpatronen' vervangen wordt door 'schrijfbewegen'!

Het woord 'patroon' kan de associatie geven met een vaststaand patroon.

Het is ook niet de bedoeling van de volgende voorbeelden om ze over te trekken, maar om het **schrijfbewegen** te bevorderen.

(Zie ons twaalfde voordeel.)

ee ee ee ee

oo oo oo oo

uu uu uu uu

mm mm mm mm

nn nn nn nn

ll ll ll ll

kk kk kk kk

hh hh hh hh

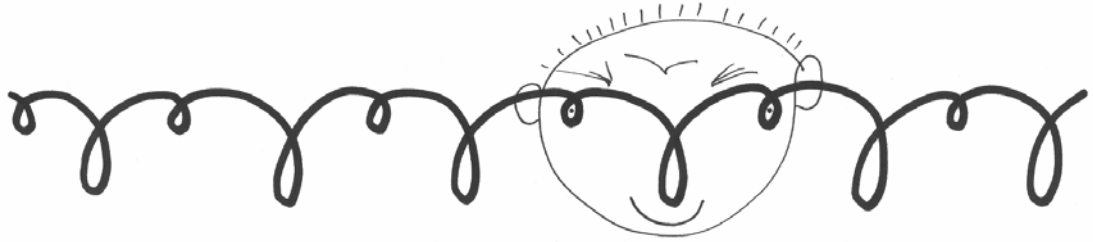
gg gg gg gg

ff ff ff ff

eeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeeee

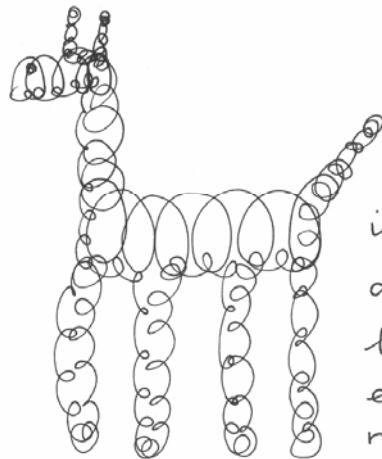
eeleelleeellee

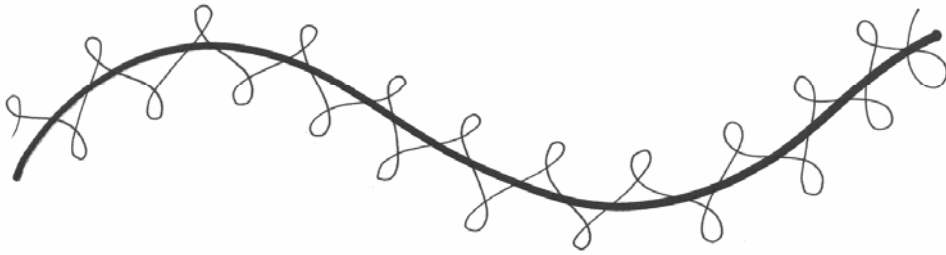
eelellell lllleeee

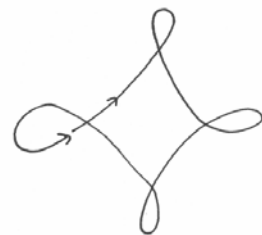
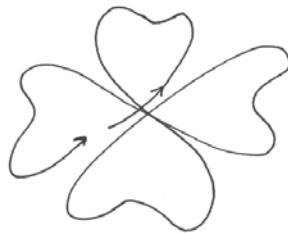
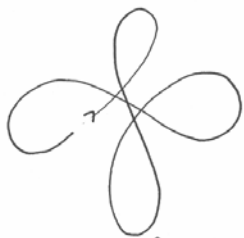
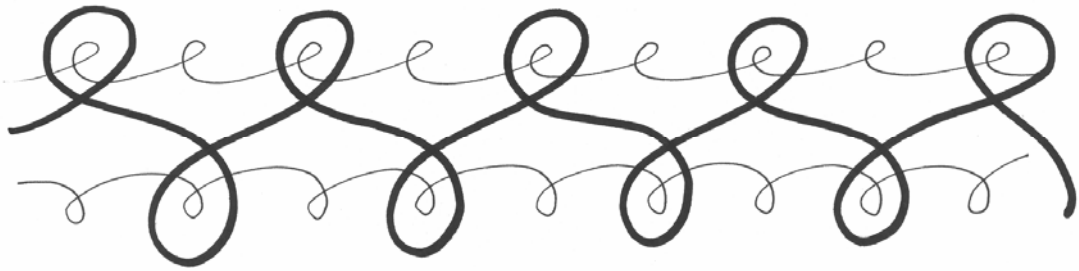
llleleeeeee eeeeelell

eelee
e e e e

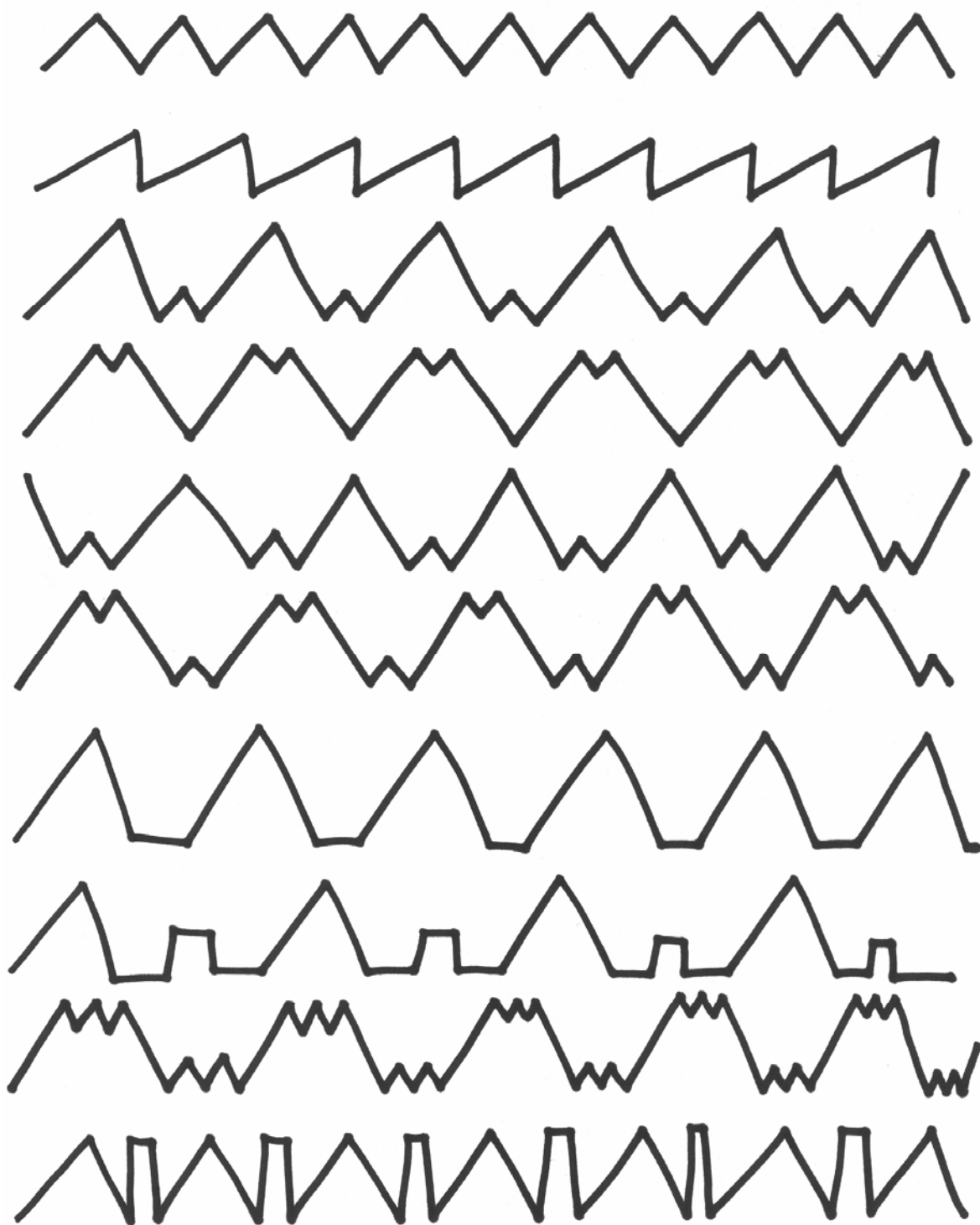

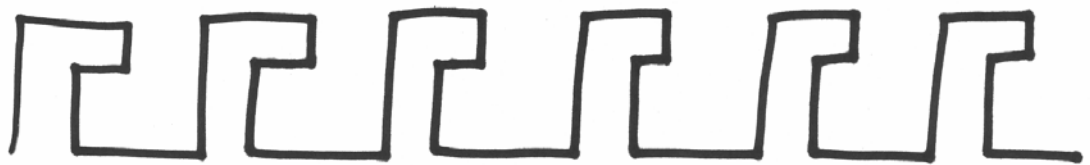
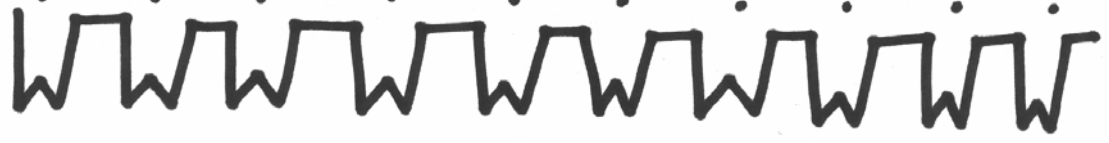
in één draaiende beweging een dier maken!

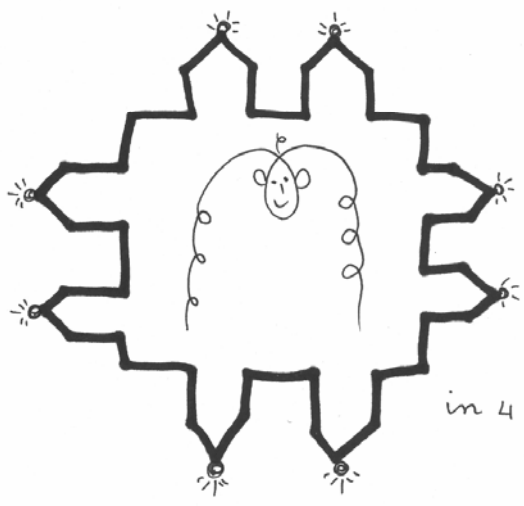
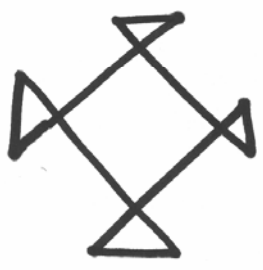
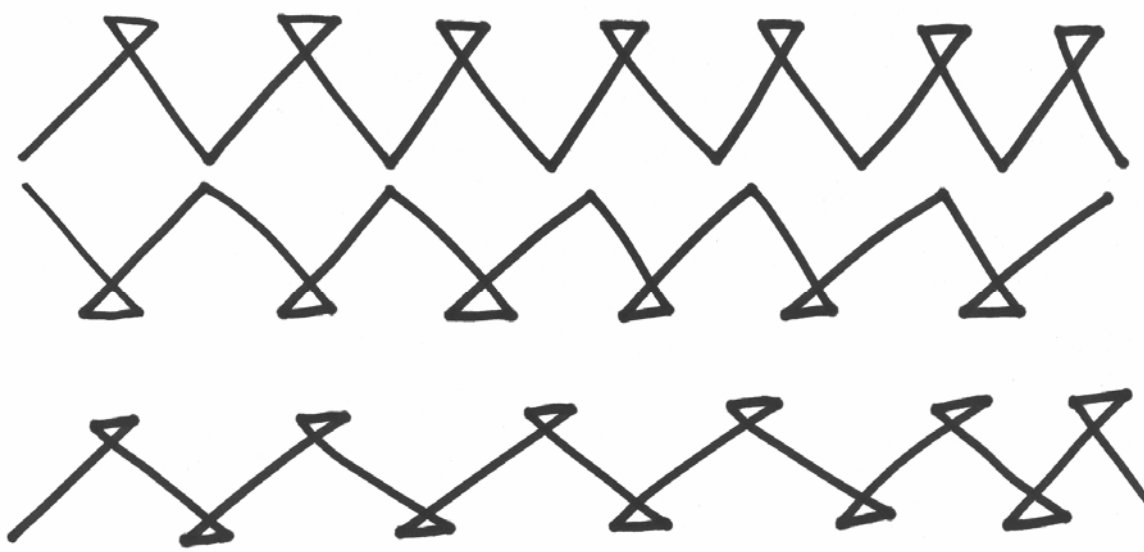

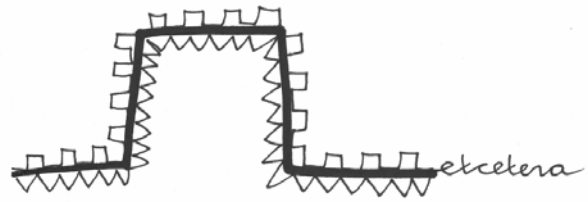
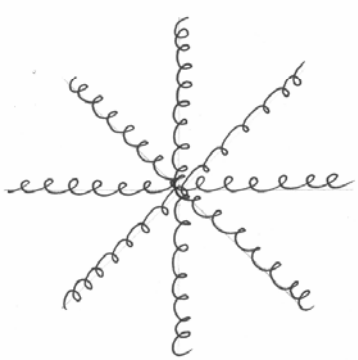
in één beweging

in 4 richtingen

Opmerkelijk

Tijdens de weekopening – met de hele school in de hal – werd deze “tip van de week” als toneelstukje geïntroduceerd: “*Ik ga zo netjes schrijven als ik kan.*”

In de nieuwste schrijfmethode is er speciale aandacht voor ‘getemporiseerd’ schrijven. Door nu eens welbewust snel, dan weer rustig te schrijven, ontdekken de kinderen hun eigen ‘kruisschrijfsnelheid’.

Inleiding

Tweedejaars Pabostudente M. geeft een schrijfles. Zij geeft deze les op haar stageschool aan groep zeven, die uit 23 leerlingen bestaat als ze compleet is: 13 meisjes en 10 jongens.

Bij de ‘inleiding’ schrijven de leerlingen het patroon van het bord na (e-vorm ofwel open guirlande); ze hebben er 30 seconden de tijd voor, maar moeten er wel op letten niet te snel klaar te zijn. Hierna moeten ze hetzelfde patroon in 10 seconden schrijven. Vervolgens wordt met een ander bordpatroon (omgekeerde e-vorm ofwel open arcade) geschreven – ook eerst in 30 seconden, erna in 10 seconden. Bij de ‘kern’ krijgen de leerlingen eerst een blaadje-met-tekst en drie minuten tijd om het zo snel mogelijk over te schrijven. Daarna krijgen ze een blaadje met een andere tekst en drie minuten tijd om zo netjes mogelijk over te schrijven.

Bij de ‘afsluiting’ wordt samen gesproken over de verschillen tussen snel en netjes schrijven. Tot slot worden de beschreven blaadjes geruild en mag elke leerling zijn/haar mening geven over het werk van een medeleerling. Tot zover de les zelf.

In dit verslag gaat het om objectieve verschillen tussen ‘snel’ en ‘netjes’ naschrijven van een gegeven tekst. Wat is er zoal te analyseren bij tempoversnelling en –vertraging? Zijn er verschillen tussen meisjes en jongens? We zullen zien.

Verschillen

Bij deze les ontbreekt een meisje, dus zijn er 22 leerlingen, 12 meisjes en 10 jongens in deze groep 7. We gaan eerst een vijftal schriftkenmerken afzonderlijk na.

Lettergrootte

Om de lettergrootte te bepalen kijken we alleen naar de rompletters (a, n, v, enz.). De grootte wordt zoveel mogelijk afgerond op een halve millimeter. In de beide kolommen wordt telkens eerst de grootte bij netjes schrijven vermeld, daarna voor snelschrijven.

Meisjes:

Denise: 3 - 4 mm.
Jalya: 3 - 4 mm.
Imke: 5 - 4 mm.
Frederiek: 3 - 3 mm.
Laura: 3 - 3.5 mm.
Vanity: 3 - 4 mm.
Alicia: 3.5 - 4 mm.
Kathy: 3 - 3.5 mm.
Pauline: 2.5 - 3 mm.
Denise: 2.5 - 3 mm.
Linda: 3.5 - 4.5 mm.
Francisca: 4 - 4 mm.

Jongens:

Alain: 4.5 - 5 mm.
Leon: 4 - 6 mm.
Joris: 3.5 - 5 mm.
Wesley: 3 - 5 mm.
Dirk: 3 - 4 mm.
Joep: 3 - 4 mm.
Mario: 3 - 3.3 mm.
Roderik: 3 - 6 mm.
Mike: 4 - 5 mm.
Nico: 3 - 3.5 mm.

Conclusies en discussie:

- 9 van de 12 meisjes (75%) gaan groter schrijven bij opvoering van het tempo, 2 houden dezelfde grootte aan, terwijl 1 kleiner gaat schrijven;
- alle 10 jongens (100%) gaan bij sneller schrijven groter, soms aanmerkelijk groter, schrijven;
- merkwaardig, dat enkele leerlingen bij versnelling even groot, of zelfs kleiner, gaan schrijven!

Schrijfhoek

Om de schrijfhoek te bepalen kijken we naar de hoek die de neerhalen van de lange letters (b, h, k) met de schrijfregel maken. In beide kolommen wordt telkens eerst de schrijfhoek bij netjes schrijven vermeld, daarna voor snel schrijven.

Meisjes:

Denise:	86 - 90 graden
Jalya:	86 - 76 gr.
Imke:	85 - 71 gr.
Frederiek:	100 - 96 gr.
Laura:	82 - 92 gr.
Vanity:	94 - 100 gr.
Alicia:	96 - 100 gr.
Kathy:	108 - 90 gr.
Pauline:	96 - 86 gr.
Denise:	102 - 102 gr.
Linda:	88 - 81 gr.
Francisca:	104 - 100 gr.

Jongens:

Alain:	68 - 65 graden
Leon:	108 - 95 gr.
Joris:	86 - 99 gr.
Wesley:	95 - 82 gr.
Dirk:	73 - 78 gr.
Joep:	78 - 78 gr.
Mario:	82 - 80 gr..
Roderik:	76 - 72 gr.
Mike:	85 - 87 gr.
Nico:	89 - 90 gr.

Conclusies en discussie:

- 4 van de 12 meisjes (33%) gaan schuiner schrijven bij opvoering van het tempo, 1 houdt dezelfde schrijfhoek aan, terwijl 7 (58%) steiler gaan schrijven;
- 4 van de 10 jongens (40%) gaan schuiner schrijven bij sneller schrijven, 1 houdt dezelfde schrijfhoek aan, terwijl 5 (50%) steiler gaan schrijven;
- merkwaardig, dat – meer meisjes dan jongens – eerder steil dan schuiner gaan schrijven bij tempo-versnelling!

Regelverloop

Om het regelverloop te bepalen op ongelinieerd papier leggen we steeds een liniaal tegen de onderkant van de eerste letter en de laatste letter van een regel. Dan is het verloop van de regel duidelijk te zien. In beide kolommen wordt telkens eerst het regelverloop bij netjes schrijven vermeld, daarna voor snel schrijven.

Meisjes:

Denise:	recht	- golvend
Jalya:	golvend	- golvend
Imke:	licht golvend	- licht golvend
Frederiek:	licht golvend	- meer golvend
Laura:	recht	- recht
Vanity:	recht	- licht golvend
Alicia:	recht	- recht
Kathy:	recht	- recht
Pauline:	hol/dalend	- golvend/dalend
Denise:	recht	- licht golvend
Linda:	licht golvend	- licht golvend
Francisca:	vrij recht	- licht golvend

Jongens:

Alain:	licht golvend	- meer golvend
Leon:	golvend/dalend	- golvend/dalend
Joris:	golvend	- golvend
Wesley:	golvend/dalend	- golvend/dalend
Dirk:	golvend	- golvend
Joep:	licht golvend	- licht golvend
Mario:	licht golv/dalend	- recht/dalend
Roderik:	licht golvend	- licht golvend
Mike:	vrij recht	- golvend
Nico:	vrij recht	- vrij recht

Conclusies en discussie:

- 6 van de 12 meisjes (50%) tonen een ander regelverloop bij opvoering van het tempo, veranderen recht in golvend of in meer golvend, terwijl de andere helft (50%) eenzelfde verloop handhaaft;
- 2 van de 10 jongens (20%) tonen een ander regelverloop bij sneller schrijven, 7 (70%) blijven op dezelfde manier schrijven, terwijl 1 zelfs rechter gaat schrijven;
- merkwaardig, dat – meer jongens dan meisjes – het regelverloop onder controle houden, ondanks de tempo-versnelling!

Letterbreedte

Om de letterbreedte te bepalen kijken we naar de letter 'n'. Als de afstand tussen beide neerhalen en de schrijfhogte hetzelfde is, noemen we dit normaal; is de breedte groter dan de hoogte, dan spreken we van 'wijd', is deze kleiner, dan van 'nauw'. In beide kolommen wordt telkens eerst de n-breedte bij netjes schrijven vermeld, daarna bij snel schrijven.

Meisjes:

Denise:	normaal/wijd
Jalysa:	normaal/normaal
Imke:	nauw/minder nauw
Frederiek:	nauw/nauw
Laura:	nauw/nauw
Vanity:	nauw/nauw
Alicia:	nauw/nauw
Kathy:	normaal/nauw
Pauline:	nauw/nauw
Denise:	normaal/nauw
Linda:	nauw/nauw
Francisca:	nauw/nauw

Jongens:

Alain:	nauw/nauw
Leon:	nauw/nauw
Joris:	nauw/minder nauw
Wesley:	normaal/eerder nauw
Dirk:	nauw/nauw
Joep:	nauw/nauw
Mario:	nauw/nauw
Roderik:	nauw/nauw
Mike:	nauw/nauw
Nico:	nauw/nauw

Conclusies en discussie:

- 2 van de 12 meisjes (17%) gaan wijder schrijven bij opvoering van het tempo, 8 (66%) blijven op dezelfde manier schrijven, terwijl 2 zelfs nauwer gaan schrijven;
- 1 van de 10 jongens (10%) gaat wijder schrijven bij snel schrift, 8 (80%) blijven op dezelfde manier schrijven, terwijl 1 wat nauwer gaat schrijven;
- merkwaardig, dat – meer jongens dan meisjes – eenzelfde (overwegend nauwe) letterbreedte aanhouden, ook al neemt hun schrijfproductie toe!

Puntjes op de i

Om de puntjes op de letter 'i' te bepalen kijken we naar de plaats ervan ten opzichte van de neerhaal. Het is 'normaal' als dit leesteken in het verlengde van de neerhaal staat. Het kan ook voorkomen, dat het 'vooruit', 'achterwaarts' dan wel 'wisselend' is gezet. In beide kolommen wordt telkens eerst de positie bij het netjes schrijven vermeld, daarna bij het snel schrijven.

Meisjes:

Denise:	normaal/normaal
Jalysa:	normaal/vooruit
Imke:	normaal/vooruit
Frederiek:	normaal/normaal
Laura:	normaal/normaal
Vanity:	normaal/vooruit
Alicia:	normaal/wisselend
Kathy:	normaal/wisselend
Pauline:	normaal/wisselend
Denise:	normaal/wisselend
Linda:	normaal/normaal
Francisca:	normaal/normaal

Jongens:

Alain:	achteruit/wisselend
Leon:	normaal/wisselend
Joris:	normaal/vooruit
Wesley:	normaal/wisselend
Dirk:	achteruit/wisselend
Joep:	normaal/normaal
Mario:	normaal/iets achteruit
Roderik:	normaal/wisselend
Mike:	normaal/normaal
Nico:	normaal/normaal

Conclusies en discussie:

- 7 van de 12 meisjes (58%) zetten de punt anders bij opvoering van het tempo, soms vooruit, soms wisselend; 5 (42%) blijven het leesteken op dezelfde plaats schrijven;
- 7 van de 10 jongens (70%) plaatsen de punt anders bij snel schrijven, soms wisselend, soms vooruit, in en enkel geval zelfs achteruit, terwijl bij 3 (30%) het leesteken onveranderd op dezelfde plaats blijft;
- merkwaardig, dat relatief veel leerlingen – meer meisjes dan jongens – de positie van het leesteken handhaven, de schrijfsnelheid ten spijt!

Besluit

Dit onderzoekje heeft geen enkele pretentie. Het laat alleen zien waar zoal naar kan worden gekeken. Zo is over het schrijfgedrag van Jalyse bijvoorbeeld het volgende te zeggen. Bij sneller schrijven wordt haar schrift groter, schrijft ze schuiner, blijft haar regelverloop golvend, blijft haar letterbreedte normaal, schrijft zij haar i-punten vooruit.

Hieronder het handschrift van Jalyse, waarbij het eerste "zo snel mogelijk" en het tweede "zo netjes mogelijk" geschreven is:

Kamperen
Mijn leukste vakantie was op de camping
Er zijn natuurlijk nog genoeg andere dingen die
ook leuk zijn.
Maar kamperen met een tent is echt leuk.
Je bent buiten en toch binnen
Na het opzetten van de tent, bleef je je
leukbed op.

Niet alle kinderen krijgen meteen na de geboorte een naam.
In Azië wachten sommige ouders enkele maanden.
Voor ons is dat heel vreemd.
Na enkele dagen ligt er in ons land al een

Groep 7 onderzoekt het eigen handschrift

Opmerkelijk

Ben jij tevreden over de schrijfkwaliteit van de kinderen in je groep?

Vraag je je steeds meer af: “Waar is het aangeleerde schoolschrift gebleven?”

Zoek je naar mogelijkheden om de schrijfmotivatie van kinderen te bevorderen?

Misschien stimuleert de benadering van een ervaren groepsleerkracht tot navolging!

Een ontevreden leerkracht zoekt steun

Een ervaren groepsleerkracht heeft een aantal jaren derdegroepers leren schrijven. Dit schooljaar heeft zij de zorg voor 23 zevendejaars kinderen. Al snel na de start maakt zij voor zichzelf de balans op: “Er is zó weinig overgebleven van het aangeleerde schoolschrift!” Ze zegt het met haast onverholen teleurstelling en vraagt me prompt als ‘gastdocent’ om er wat aan te doen. Ik aarzel. Verwacht ze van me, dat ik er bij de leerlingen op zal aandringen om netter te schrijven? Die pet past me niet, maar het is wél een uitdaging.

In m’n achterhoofd klinken twee dingen door. De leerkracht wil nog niet geloven, dat deze elfjarigen zich misschien al flink van hun schoolschrift hebben losgemaakt. Bovendien is het ook best mogelijk, dat zij zich daar zelf niet zo bewust van zijn, er wellicht evenmin gelukkig mee zijn. Hoe kunnen leerkracht en leerlingen door mijn inbreng wat meer inspiratie opdoen?

Vraag het de kinderen zelf

Mijn voorstel om de kinderen hun eigen handschrift te laten onderzoeken en beoordelen wordt met instemming begroet. Voor dat doel ontwerp ik een werkblad met 15 meerkeuzevragen, dat als titel meekrijgt “Kijk nou ... mijn handschrift”. De leerkracht laat daartoe een taalles op een los vel (gelineerd) papier maken. Daarna geeft zij ieder een werkblad en gelegenheid om verduidelijking te vragen.

Weldra krijg ik de 23 handschriften en ingevulde werkbladen terug. Bij het vluchtig doorbladeren valt me een en ander op: de kinderen hebben er werk van gemaakt (alle items beantwoord), ze lijken hun eigen handschrift behoorlijk objectief en zelfs kritisch te kunnen beoordelen, er worden diverse persoonlijke en algemene vragen over ‘schrijven’ geformuleerd. Ik volsta met hoe Leen z’n eigen handschrift beoordeelt en het vermelden van een aantal algemene uitkomsten.

Leen beoordeelt z’n eigen handschrift

Als enige van de hele groep heeft Leen met potlood geschreven:

1. er is vandaar een ongelijk gebeurt: verslaggever.
2. Ik ben net op een stoel met een parachute gesprongen en sluitm
3. Ik kijk radio 100.7 fm: radio lezer.
4. Wel kom bij het nos nieuws & nieuwslezer.
5. ik heb blond jaems blond & actuo

Over zijn handschrift zegt hij zelf: best wel vies – nog wel leesbaar – dat komt omdat ik het kan – vloeiend soepel – achterover (hele schrift) – snel – vaak heel mager (bovenlussen) – vaak te kort (onderlussen) – vaak te klein (rompletters) – vereenvoudigd (kleine letters) – vereenvoudigd (hoofdletters) – vaak overdreven (cijfers) – meestal schuin naar links (letters) – te klein (letterafstand) – wisselend (woordafstand) – eigen vondsten (hele schrift).

Tenslotte zou Leen graag willen weten: Waarom heeft iedereen een ander handschrift?

Interessante uitkomsten

Het werkblad begint met de vraag wat de leerling aan het eigen handschrift goedvindt. Van de 9 jongens zijn er drie positief, vier negatief (45%) en twee neutraal over de kwaliteit van hun eigen schrift.

Bij de 14 meisjes zijn er zeven positief, twee negatief (15%) en vijf neutraal. Een boeiend gegeven om dit overzichtje op bord te zetten en te laten bespreken!

Ook over de 'leesbaarheid' hebben deze zevendejaars zo hun eigen opvattingen: drie jongens en zeven meisjes spreken van 'goed leesbaar', vijf jongens en zes meisjes van 'nog wel leesbaar' en één jongen van 'moeilijk leesbaar'. Heel benieuwd wat de leerkracht hiervan vindt.

Merkwaardig is echter, dat acht van de negen jongens en alle dertien meisjes hun handschrift 'vloeiend soepel' vinden, terwijl één jongen dit als 'hoekig stijf' aanmerkt. Een nadere toelichting – naar de leerlingen toe, maar ook in het bij te stellen werkblad – ligt voor de hand.

Wat het schrijftempo betreft, vinden acht jongens (89%) dat zij 'snel' schrijven, terwijl er een 'heel langzaam' vermeldt. Daartegenover staan zes meisjes (46%) die zeggen snel te schrijven, terwijl vijf (39%) het op langzaam houden en een op 'wisselend'.

Het inschatten van de lengte en de volheid van boven- en onderlussen is niet eenvoudig, al komen er wel enkele specifieke ontwikkelingstendenties naar voren:

- de jongens vinden hun bovenlussen heel mager (56%) en te lang (33%); de meisjes heel vol (39%) of juist heel mager (23%);
- de jongens vinden hun onderlussen te lang (44%) of te kort (44%); de meisjes heel vol (46%) of te kort (23%).

Waar het merendeel van de jongens van mening is 'vereenvoudigd' te schrijven bij kleine letters en hoofdletters (56%), oordelen de meisjes gevarieerder in termen van vereenvoudigd (39%), verwaarloosd (23%), versierd (23%), vervormd (15%).

Ronduit 'uitgesproken' is de veranderde schrijfhoek. De jongens schrijven nog overwegend rechthellend (45%) of rechtop (33%), de meisjes schrijven vaker rechtop (46%), al minder rechtshellend (23%), soms 'alle kanten op' (15%). Kortom, de puberteit kondigt zich aan!

Bij het kijken naar het hele handschrift valt de jongelui ook het een en ander op. Zo signaleren de jongens bij zichzelf 'eigen vondsten' (45%), schoolschrift (33%) en slordigheden (11%); bij de meisjes bedraagt dit respectievelijk 39%, 39% en 15%. Het beoordelen van wijd of nauw schrift blijkt, zonder nadere uitleg, teveel gevraagd.

Doorgaande belangstelling

Tenslotte wil deze groep zevendejaars graag nog meer weten over handschrift:

Wie heeft het schrijven uitgevonden, bedacht? (vijfmaal)

Wat vindt u van mijn handschrift? (tweemaal)

Waarom heeft iedereen een ander handschrift? (Leen dus)

Hoe schrijf jij? Zal jij dit ook kunnen?

Waarom schrijven andere kinderen met de andere hand (links)?

Hoe kun je, moet je je eigen handschrift ontwerpen? (driemaal)

Hoe raak je je eigen handschrift kwijt?

Waarom schrijf ik kort op elkaar?

Of het goed is. Waarom ik bol schrijf.

Hoe ze er bij komen om zo te schrijven.

Wat brengt zo'n onderzoekje-door-leerlingen-zelf veel gespreksstof boven tafel! Het krijgt vast en zeker een inspirerend vervolg in de klas – bij de leerkracht én de leerlingen.

Zevendegroepers beoordelen elkaars handschrift

Opmerkelijk

“De leerling zal ontdekken dat hij verantwoordelijk is voor zijn eigen leren naarmate hij meer aandeel krijgt in het leerproces van de groep.” Is getekend: Carl R. Rogers in *Leren In Vrijheid*, 1973

“Zolang wij de hand van het kind vasthouden, laat het, naast de leiding, ook de verantwoordelijkheid aan ons over.” Is getekend: Rebecca Wild in *In Vrijheid Leren*, 1994

“In de meeste schrijfmethoden wordt het evalueren door de leerkracht gedaan. Het evalueren door de leerlingen blijkt een uitstekende manier van evalueren te zijn.” Is getekend: Henk Schweitzer in *Schrijven Leer je zo!*, 2002

Hoe gaat het beoordelen van schrijfwerk bij jou in de groep en op school er toe?

Voorinformatie

Leerkracht Trudy van groep 7 draagt het schrijven met de pen een warm hart toe.

Zij bleek bereid om een lesbrief over “Je schrijft zoals je bent” uit te proberen met haar 21 leerlingen. In twee lessen van elk drie kwartier kwam, steeds via instructie (praatje-plaatje) en praktische toepassing, het volgende aan de orde:

In les 1: bewegingsbeeld, vormbeeld, ruimtebeeld

In les 2: drie schriftkenmerken per beeld

Tenslotte kreeg elke leerling een blanco blaadje van 10.5 x 14.5 cm. De leerkracht dicteerde deze zin: “Wij bekijken in groep 7 verschillende soorten handschriften. Hoe vind je die van mij?”

Ze vroeg om ditmaal niet de naam op het blaadje te schrijven. Bewust zei ze niets over de ligging van het velletje! Benieuwd hoe ze er hun zin op zouden zetten!

Hierna werden alle blaadjes opgehaald. De leerkracht schudde ze door elkaar en vormde er een omgekeerde waaier van. Elke leerling werd gevraagd er een blaadje uit te trekken en antwoord te geven op de vraag in het dicteetje.

Elkaars handschrift beoordelen

De dicteezin beslaat bij elke leerling tenminste drie regels, bij enkelen vier regels. Alle 21 leerlingen gebruikten de rollerpen van Bruynzeel (kogelpunt en blauwe inktvulling). Twaalf leerlingen beschreven het blaadje liggend (hoog 10.5 cm., breed 14.5 cm.), negen daarentegen staand.

Bij het geven van een antwoord schreven er twee met een gelpen en een met potlood, de anderen met hun rollerpen.

Toen de leerkracht vroeg om het blaadje-zonder-naam terug te geven aan de dicteeschrijver ... bleek dit, op een enkeling na, geen enkel probleem te zijn!

In totaal zijn er 58 ‘antwoorden’ gegeven, gemiddeld ruim twee per leerling. Ze worden hieronder allemaal – in hun taalgebruik – weergegeven. De indeling is uiteraard door ons aangebracht, net als de toelichting tussen haakjes.

Gevoelsmatige indruk

Positief: best goed – goed – mooi (5x) – best mooi (2x) – ziet er wel leuk uit – mooi langzaam – mooi genoeg om te lezen

Kritisch: niet zo netjes – niet mooi – hoofdletters niet mooi – slordig (3x) – lelijk, omdat het heel scheef geschreven is (begint rechtop, erna rechtshellend, dalende regels, DS)

Bewegingsbeeld

Positief: soepel – vloeiend – hapert niet – aan elkaar (verbonden) – schuin (rechtshellend)

Kritisch: snel – te snel – niet zo snel – rustiger schrijven – langzaam (2x) – soms zijn letters van elkaar (waar verbinding voor de hand ligt) – je stopt vaak (waar je zou moeten verbinden) – wel recht (rechtshellend geleerd) – rechtop (2x) – best klein

Vormbeeld

Positief: regelmatig (2x)

Kritisch: schoolschrift – lussen van de lusletters zijn bol (met knik in neerhaal) – midden in de zin ‘m’ als hoofdletter – veel te veel gekras – veel te veel geknoeid

Ruimtebeeld

Positief: overzichtelijk – genoeg ruimte tussen woorden – goed verdeeld (woord- en regelafstand)

Kritisch: soms veel ruimte tussen woorden – het is zwevend (golvende regels) – ging op het laatst een beetje schuin (dalende regels)

Wisselkenmerken

Gevoelsmatig: mooi, maar toch ook niet

Verzorging: eerste stukje slordig, laatste stukje netter

Grootte: beetje groot en dan weer klein

Hoofdletters: soms wel, soms geen hoofdletters

Schrijfhoek: letters staan alle kanten op – letters zijn schuin / of zo \

Verbonden: sommige letters aan elkaar, andere niet

Afstand: soms goed van elkaar, soms dicht op elkaar (woordafstand)

Als illustratie volgen twee handschriften, het eerste op een ‘liggend’ blaadje, het tweede op een ‘staand’ blaadje. Allebei voorzien van ‘evaluerende’ opmerkingen:

wij bekijken in groep 7
verschillende soorten handschriften
Hoe vind je die van mij?
Ik vind het snel en slordig geschreven.
Maar wel genoeg ruimte tussen de
woorden.
En je moet wat rustiger schrijven.

wij bekijken in groep 7
verschillende soorten
handschriften. Hoe vind
je die van mij?

Best wel goed want aan elkaar-
niet zo snel en dat is al heel wat.

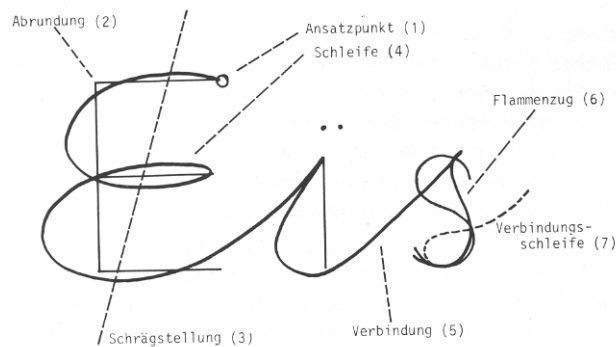
Schrijfmotiverende experimentjes

Opmerkelijk

Het is ruim twintig jaren geleden. Prof. Dr. Oskar Lockowandt brengt verslag uit over een meerjarig experiment met drie eerste klassen van een Bielefeldse lagere school. Zijn kernvraag luidt: Hoe kunnen, in een zo vrij mogelijke leersituatie, de creatieve en zelscheppende krachten van kinderen in en door het schrijfonderwijs worden ontwikkeld?

Als doel streeft hij in zijn didactiek een persoonlijk handschrift na. Zijn methode wordt aangeduid met “creatief aanvankelijk schrijfonderwijs”. Het ‘ritme’, de ritmische herhaling, is voor hem de dragende beweging bij het schrijfonderwijs.

Dankzij zijn wetenschappelijke medewerkster, de pedagoge en grafologe Ada Honegger-Kaufmann, konden in dit unieke experiment theoretische innovatie en praktische realisatie hand in hand gaan. In onderstaand voorbeeld wordt deze ‘integratie’ verduidelijkt – vanuit het onverbonden drukletterwoord ‘Eis’ komt spontaan het ritmisch verlopend rechtshellende schrijfletterwoord ‘Eis’ naar voren.

De kernvraag die Lockowandt zich stelde, intrigeert ook ons. Daarom willen we hier een beperkt aantal schrijfexperimentjes aanreiken die de ‘voortgezette’ schrijvers (vanaf groep 6?) kunnen stimuleren. We stellen ons voor om, bijvoorbeeld eens per twee weken, zo’n experimentje met de hele groep te houden. Het doel zal steeds hetzelfde zijn: kinderen laten ervaren en ontdekken waar hun persoonlijke kwaliteiten liggen. Want die hebben ze – ieder voor zich!

Experimentjes

Vooraf

Het is wenselijk om elk kind een blanco schrift te geven, zodat de gegevens van de proefjes bij elkaar blijven.

Noem en vraag steeds één deelopdracht! Pas als deze gedaan is, wordt de volgende deelopdracht genoemd, enzovoort.

Na elke opdracht wordt gevraagd: wat zie je voor verschillen en wat voelde je bij het schrijven ervan? De volgorde van de proefjes is volstrekt willekeurig, elke andere volgorde is even goed!

1. Schrijf je eigen voor- en achternaam eerst in je gewone tempo op, dan daaronder sneller en daaronder langzamer dan normaal. (Eventueel drie lijnen laten trekken?) [tempo]
2. Schrijf met je ‘goede’ hand deze zin op: Ik houd soms wel van een leuke grap! Daarna dezelfde zin nogmaals daaronder, maar nu met de andere hand. (Evt. twee lijnen laten trekken?) [rechts-links]
3. Ieder zoekt een mooie zin uit in het eigen leesboek. Schrijf deze zin driemaal onder elkaar op: eerst zoals je dat gewoon zou doen, daarna groter, daarna kleiner dan normaal. (Evt. drie lijnen laten trekken?) [grootte]
4. Ieder zoekt een mooie zin in een zelfgekozen gedicht. Schrijf deze versregel eerst normaal op, dan met grotere letterafstand, daarna met kleinere letterafstand dan normaal. (Evt. drie lijnen laten trekken?) [letterafstand]

5. Ieder bedenkt een zin van ongeveer zes woorden over zichzelf. Schrijf deze zin eerst normaal op, dan rechtop (aannemend dat de eerste rechtshellend is), daarna linkshellend. (Evt. drie lijnen laten trekken?) [schrijfhoek]
6. Ieder bedenkt een zin van ongeveer zes woorden over zijn/haar lievelingsdier. Schrijf deze zin eerst normaal op, dan met meer druk, dan met minder druk dan normaal. (Evt. drie lijnen laten trekken?) [schrijfdruk]
7. Ieder bedenkt een zin van ongeveer zes woorden over zijn/haar liefhebberij. Schrijf deze zin eerst normaal op, dan met vollere lettervormen, dan met magerder lettervormen dan normaal. (Evt. drie lijnen laten trekken?) [volheid]
8. Ieder bedenkt een zin van ongeveer zes woorden over wat hij/zij lekker vindt. Schrijf deze zin eerst normaal op, daarna met rondere vormen, dan met hoekiger vormen dan normaal. (Evt. drie lijnen laten trekken?) [lettervormen]
9. Ieder bedenkt een zin van ongeveer zes woorden over wat hij/zij spannend vindt. Schrijf deze zin eerst normaal op, dan meer verbonden (of in lettergrepen), dan meer onverbonden dan normaal. (Evt. drie lijnen laten trekken?) [verbondenheid]
10. Ieder zoekt een zin van ongeveer acht woorden uit een tijdschrift of krant. Schrijf deze zin eerst normaal op een grondlijn, daarna tussen twee lijnen (op 2 cm. afstand), daarna zonder enige hulplijn. (voor 1e zin één lijn, voor 2e zin twee lijnen op 2 cm. afstand van elkaar, voor 3e zin geen lijn) [regelrechtheid]
11. Laat het spreekwoord “Blaffende honden bijten niet” eerst gewoon schrijven, daarna met langere boven-/onderlussen, dan met kortere boven-/onderlussen dan normaal. (Evt. drie lijnen laten trekken?) [lengteverschillen]
12. Laat het spreekwoord “Kakelen kan iedereen, maar niet eieren leggen” eerst gewoon schrijven, dan meer versierd, dan meer vereenvoudigd dan normaal. (Evt. drie lijnen laten trekken?) [verrijking]
13. Ieder bedenkt een onzinzin van ongeveer acht woorden. Schrijf deze zin eerst gewoon op, daarna met grotere woordafstand, dan met kleinere woordafstand dan normaal. (Evt. drie lijnen laten trekken?) [woordafstand]
14. Zoek zelf als leerkracht een aardige limerick. Laat deze eerst gewoon opschrijven, daarna met grotere regelafstand, dan met kleinere regelafstand dan normaal. (Steeds zonder lijnen!) [Regelafstand]

*De J schijnt, wel een beetje raar,
in Spanje G te heten.
Je zult je hele leven maar
gugubes moeten eten.*

Bron: Er was eens een boer in Timboektoe, Peter Cuijpers

Adressen

Nederlandse Orde van Grafologen (N.O.G.)

Secretariaat: Mevr. M. van den Steen-van der Knoop
Dijkstraat 12
3961 AA Wijk bij Duurstede
Tel.: 0343-593313
E-mail: m.v.d.steen@planet.nl

Werkgroep Kinderhandschrift (WKh)

Secretariaat : Mevr. A. Schoemaker-Ytsma
Magnolialaan 23
7711 LX Nieuwleusen
Tel.: 0529-481583
E-mail: werkgroep-kinderhandschrift@hetnet.nl

Bibliotheek van N.O.G., WKh, redactieadres Acta Graphologica

Bibliotheekhouder: Hr. D. Schermer
De Hazelaar 41
6903 BB Zevenaar
Tel.: 0316-527550
E-mail: dick.schermer@zonnet.nl

Stichting Haenen-van der Hout (Schrijfpedagogische Hulpverlening)

Secretariaat: Mevr. M.H. Arends-Scheers
Smedenweg 6
2151 DA Nieuw-Vennep
Tel.: 0252-672759
E-mail: schrijfhulp@hetnet.nl

Vereniging van Leraren Schoonschrijven en Machineschrijven (V.L.S.M.)

Secretariaat: Mevr. J. Bravenboer-Hamstra
Keteldiepstraat 10
1784 XT Den Helder
Tel.: 0223-635120
E-mail: VLSM@dds.nl

Schrijfdans

Mevr. R. Oussoren
Kampstraat 43
8331 GC Steenwijk
Tel.: 0521-523447
E-mail: info@schrijfdans.nl

Platform Handschriftontwikkeling

Secretariaat : p/a Mevr. A. Schoemaker-Ytsma
Hoefblad 34
7711 NE Nieuwleusen
Tel.: 0529-481583